T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS'TE MALİKİ MEZHEBİ DIŞINDAKİ FIKHî OLUŞUMLAR

Remziye AKBAŞ
15911004

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Orhan CANPOLAT

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS'TE MALİKİ MEZHEBİ DIŞINDAKİ FIKHÎ OLUŞUMLAR

Remziye AKBAŞ
15911004

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Orhan CANPOLAT

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Endülüs'te Maliki Mezhebi Dışındaki Fıkhî Oluşumlar" adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

10/06/2019

Remziye AKBAŞ

T.C.

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Remziye AKBAŞ tarafından yapılan "Endülüs'te Maliki Mezhebi Dışındaki Fıkhî Oluşumlar" adındaki bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında**,** YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı		Adı Soyadı
Başkan:		Doç. Dr. M. Tayyip KILIÇ
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Orhan CANPOLAT
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Bedri ASLAN

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 05/07/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

…/ ……/ 20

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Endülüs, İslam'ın sekiz asır boyunca hüküm sürdüğü bir coğrafya olması hasebiyle İslam tarihinde Müslümanlar nezdinde büyük bir öneme sahiptir. Endülüs'te Müslümanların hâkimiyeti boyunca hukuki manada kabul gören mezhep genellikle Maliki mezhebi olmuştur. Ancak İslam coğrafyasının herhangi bir bölgesinde farklı fıkıh mezheplerini görmek, İslam düşüncesinin mezhepler aracılığıyla tezahür eden zengin birikimini göstermektedir. İslam dünyasında, zorunlu olmamakla birlikte bir bölgede zaman içerisinde birbirinden farklı mezhepler belirmiş, birden çok mezhebin etkisi görülebilmiştir. Doğudaki İslam coğrafyası bir yana bırakılırsa ilim ve kültürde yüksek bir seviyede olan, İslam düşünce zenginliğini yansıtan Endülüs'te, diğer fıkhî mezheplerin ne durumda olduğu merak konusu olmuştur. Bu sebeple, Endülüs'teki farklı fıkhî oluşumlar konusu, Türkçe literatürde daha önce müstakil bir konu olarak değerlendirilmediği için araştırma konusu olarak seçilmiştir.

Bu çalışmanın başlangıcından itibaren yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Orhan Canpolat'a, çalışmamı hazırlamamda sınırsız katkıları olan değerli hocalarım Doç. Dr. M. Tayyip Kılıç'a ve Doç. Dr. Aydın Taş'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca bu süreçte maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme, hasseten anne ve babama ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım. Bu çalışmanın Endülüs ile alakalı yapılacak yeni araştırmalara yardımcı olmasını temenni ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Remziye AKBAŞ

Diyarbakır 2019

ÖZET

ENDÜLÜS'TE MALİKİ MEZHEBİ DIŞINDAKİ FIKHÎ OLUŞUMLAR

Endülüs coğrafyası, İslam medeniyetinde toplumsal, siyasi, ilmî ve kültürel anlamda çok yönlü bir etkiye sahiptir. Müslümanların neredeyse sekiz asır boyunca yaşadığı bu coğrafyada mezhep olarak Maliki mezhebi hâkim konumdadır. Ancak Maliki mezhebinin hakim mezhep konumunda olması, bu bölgede başka mezheplerin vücut bulmadığı anlamına gelmemektedir. Endülüs ve Doğudaki İslam dünyası arasında yapılan ilim ve hac yolculukları, ticaret ve seyahatler vasıtasıyla, Endülüs coğrafyası, Maliki mezhebi dışında Evzai mezhebi, Zahiri mezhebi, Şafii mezhebi, Hanefi mezhebi, ve Hanbeli mezhebi gibi farklı fıkıh mezhepleriyle tanışmıştır. Hatta bu mezheplerin müntesipleri Endülüs'te kadılık makamına kadar gelmiş, önemli şahsiyetler olarak tabakat kitaplarında yer almışlardır. Ancak bu mezhepler, yayılmayı sağlayacak bir takım saiklerden yoksun olmalarından ötürü, Maliki mezhebi kadar yayılma imkânı bulamamıştır. Bu çalışma, Endülüs ile alakalı yapılacak araştırmalarda, araştırmacılara, Endülüs'teki İslam hukuk mirasının, farklı fıkhî oluşumlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler

Endülüs, Mezhep, Fıkıh, Oluşum, Maliki, Şafii, Seyahat

ABSTRACT

FIQH FORMATIONS IN ANDALUSIA EXCEPT THE MALİKÎ SECT

Geography of Andalusia has a multifaceted influences on social, political, scientific and cultural aspect in the Islamic civilization. The Maliki sect in this geography, where Muslims have lived for nearly eight centuries, but this stituation reality doesn't mean that any other sect didn't emerge in this region. The geography of Andalusia has met various jurisprudence sects such as Awzaî, Zahirî, Shafiî, Hanafî and Hanbalî sects except the Malikî sectthrough through journeys (Hajj) and science, trade and trips between Andalusia and Islamic World in the East. Also, followers of these sects reached the position of Judge (Qadi) and took part in Tabakat books as important people. However, these sects couldn't find an opportunity to spread as much as the Malikî Sect because of that these sects were devoid of several conditions for spread. This study has an importance about Andalusia researches to demonstrate different jurisprudential formations of İslamic Law Heritage in Andalusia.

Keywords

The Andalusia, Canon Law, Fiqh, Formation, Maliki, Shafii, Travel.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **II**

ABSTRACT ..... **III**

İÇİNDEKİLER ..... **IV**

KISALTMALAR ..... **VII**

GİRİŞ **1**

1.1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE KAPSAMI 1

1.2. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 5

1.3. ENDÜLÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ 9

1.3.1. Endülüs'ün Fethi 9

1.3.2. Fetihten Sonraki Dönemler 11

1.3.2.1. Valiler Dönemi (m. 711-755) 11

1.3.2.2. Endülüs Emevileri Dönemi (m. 756-1031) 12

1.3.2.2.1. Emirlik Dönemi (m. 756-929) 13

1.3.2.2.2. Hilafet Dönemi (m. 929-1031) 14

1.3.2.3. Mülükü't-Tavaif Dönemi (m. 1031-1090) 15

1.3.2.4. Murabıtlar Dönemi (m. 1090-1147) 16

1.3.2.5. Muvahhidler Dönemi (m. 1147/1229) 17
1.3.2.6. Gırnata Beni Ahmer Emirliği Dönemi (m. 1238-1492) 18

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE FIKIH İLMİ

1.1. İLMİ ORTAM 20
1.1.1. Eğitim ve Öğretimin Mahiyeti 20
1.1.1.1. Eğitim ve Öğretim Mekânları 21
1.1.1.2. Eğitim ve Öğretim Materyalleri 22
1.1.2. Eğitim ve Öğretimi Gerçekleştirenler 24
1.1.2.1. Yetişme Süreçleri 24
1.1.2.2. Faaliyetleri 25
1.1.3. Eğitim ve Öğretimin Vasıtaları 28
1.1.3.1. Ders Halkaları 29
1.1.3.2. İlim Tahsili için Yapılan Yolculuklar 30
1.1.3.3. Te'lif Eserler 31
1.2. FIKIH İLMİ VE MALİKİ MEZHEBİ 34
1.2.1. Fıkıh İlminin Endülüs'te Gelişimi 34
1.2.2. Endülüs'te Maliki Mezhebi 35
1.2.3. Maliki Mezhebinin Baskın Karakteri Üzerine 38

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE DİĞER MEZHEPLER

2.1. EVZAÎ MEZHEBİ 40
2.1.1. Evzaî Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi 41
2.1.2. Evzaî Mezhebi'nin Müntesipleri 43

2.2. ZAHİRİ MEZHEBİ 45
2.2.1. Zahiri Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi 45
2.2.2. Zahirî Mezhebi'nin Müntesipleri 47
2.3. ŞAFİİ MEZHEBİ 50
2.3.1. Şafii Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi 50
2.3.2. Şafii Mezhebi'nin Müntesipleri 50
2.4. HANEFİ MEZHEBİ 60
2.4.1. Hanefi Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi 60
2.4.2. Hanefi Mezhebi'nin Müntesipleri 62
2.5. HANBELİ MEZHEBİ 65
2.5.1. Hanbeli Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi 65
2.5.2. Hanbeli Mezhebi'nin Müntesipleri 65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALİKİ MEZHEBİ DIŞINDAKİ MEZHEBLERİN VARLIKLARINI İZHAR EDEMEME SEBEPLERİ

3.1. EMİR VE HALİFELERİN DİĞER MEZHEPLERİ DESTEKLEMEMESİ 66
3.2. MALİKİ ÂLİMLERİN DİĞER MEZHEP MENSUPLARINA YÖNELİK KATI TUTUM SERGİLEMELERİ 69
3.3. MEZHEBİN YAYILMASINA YÖNELİK FAALİYETTE BULUNMAMA 70
3.4. MALİKİ MEZHEBİNE MUHALİF BİR TAVIR SERGİLEMEME 72
3.5. ESER TELİFİNDE BULUNMAMA 73
SONUÇ 76
KAYNAKÇA 78

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
AÜİFD	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Bin, ibn
b.	Bölüm
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çevirmen
DÜ	Dicle Üniversitesi
DÜSBD	Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
h.	Hicrî
HÜİFD	Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hz.	Hazreti
m.	Miladî
ö.	Ölüm
r.	Rakam
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜİFD	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk	Tahkîk
YL	Yüksek Lisans

GİRİŞ

1.1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE KAPSAMI

Endülüs ismi, Müslümanların, İspanya'yı fethinden sonra "Müslüman İspanyası" anlamında kullandıkları bir isimdir. Müslümanlar Endülüs ismini, başlangıçta İspanya'da yönetimleri altında bulunan toprakların tamamı için kullanmışlardır. Ancak zamanla müslüman hâkimiyetinin daralmasıyla Endülüs ismi, sadece Benî Ahmer (Nasrî) Emirliğinin idaresindeki topraklar için kullanılır olmuştur.[1]

Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik'in (ö. 96/715) halifeliği zamanında, Tanca valisi Musa b. Nusayr'ın,(ö. 98/717) Tarık b. Ziyad(ö. 102/720) komutasında görevlendirdiği birlikler tarafından 92/711 yılında İspanya fethedilir. Müslümanların İspanya topraklarına girmesiyle, Müslümanların buradaki hâkimiyeti başlar.[2]

Endülüs olarak isimlendirilen topraklarda, Müslümanlar yaklaşık sekiz asır[3] boyunca yaşamış, bu zaman içerisinde ilim, kültür ve sanat alanında pek çok eser bırakmışlardır. 1492 yılına gelindiğinde ise, XI. Yüzyılda başlatılan İspanya'yı Müslümanlardan geri alma hareketi olan reconquista'nın sonuç vermesiyle, İspanya topraklarındaki Müslüman hâkimiyeti nihayete ermiştir.[4]

---

[1] Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. XI, s. 225-232.
[2] Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 30-31.
[3] Kaynaklarda Endülüs'ün fethedildiği ilk tarih ile alakalı farklı rivayetler zikredilmekte ise de biz esasen Tarık b. Ziyad tarafından fethedilen 711 tarihini esas aldık. Müslümanların en son bulunduğu tarih olarak da regounqista hareketi ile neticelenen 1492 tarihini esas kabul ettik. Bu da yaklaşık 781 yıla tekabül etmektedir. Bundan dolayı 781 yıl, yaklaşık 8 asra mukabil olduğu için 8 asır tabiri sıkça kullanılacaktır.
[4] İsmail Yiğit, "Nasrîler", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 420-424.

İslam'ın sekiz asır boyunca hükmettiği Endülüs'ün tarihi, sahip olduğu ilmi ve kültürel zenginliği, birçok farklı dinin bir arada yaşama tecrübesini barındırması yönleriyle Müslümanlarca büyük bir öneme sahiptir. Kendi döneminde önemli medeniyet havzalarından birisi olan Endülüs, Müslümanlar için Bağdat'la birlikte önemli cazibe merkezlerinden biridir. Birçok ilim ve sanat adamına hoşgörüsüyle kapısını aralayan bir coğrafyadır.[5]

Endülüs medeniyetinin, Müslüman kültür ve medeniyetindeki yeri bir yana dünya kültür ve medeniyetine olan katkısı küçümsenmeyecek derecededir. Dolayısıyla Müslümanlar için olduğu kadar Avrupa'ya etkileri ile birlikte Dünya Tarihi'nde de önemli bir yere sahiptir.[6]

Endülüs, VIII. yüzyılda Müslüman fatihlerin, İslam'ı Batı'da ulaştırdıkları son sınır olup farklı dinlerin ve medeniyetlerin bulunduğu bir yerdir. Müslümanlar için Endülüs farklı din ve medeniyet mensupları ile bir arada yaşama tecrübesinii yansıtmaktadır. Müslümanların Endülüs'e girmesiyle birlikte Batılılar nezdinde ise İslam'ı yakından takip etme ve görme imkânını ifade etmektedir. Tarihi bir analiz yapılacak olursa, Batı'da karanlık çağ olarak nitelendirilen ortaçağı sona erdiren, rönesans ve reform hareketlerinin, Endülüs'e yakın ülkelerde başlamasının bir tesadüf eseri olmadığı görülecektir.

Endülüs ve doğudaki İslam dünyası arasında karşılıklı ilim, ticaret ve seyahat maksatlı yapılan yolculuklar, Endülüs'ün ve doğu medeniyetinin zenginliklerini birbirine aktarmasına ve bölgeler arasında daimî bir ilmî hareketliliğin ve canlılığın oluşmasına zemin hazırlayan unsurlardan biri olmuştur. Bu coğrafya insanının ilme olan iştiyakı ve ilim için yapılan seyahatler, yazılan eserler, oluşturulan ders halkaları Endülüs'ün ilmî manada rağbet görmesinde büyük bir paya sahiptir. Bununla birlikte emir ve halifelerin,

---

[5] Hakkı Dursun Yıldız, "**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi"**, Çağ Yayınları, İstanbul, c. IV, s. 475.

[6] Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür Ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", **İstem,** 2009, y. 7, S. 13, s. 54.

devlet adamlarının ilme teşviki ve gayreti böyle bir ilim havzasının oluşmasında ayrıca etkili olmuştur.[7]

Endülüs, kendi tarihi içerisinde ortaya koyduğu toplumsal dönüşümle, bıraktığı mimarî ve kültürel eserleriyle hala etkisini devam ettirmektedir. Ancak sahip olduğu ilmî mirası ortaya koymak, bu alanda yapılacak araştırmalarla mümkün olacaktır. Endülüsle alakalı Batıda ve Arap dünyasında yapılan çalışmaları bir tarafa bırakacak olursak ülkemizde yeterli seviyede olmasa da son dönemlerde yapılan çalışmalara bakıldığında rağbet gören bir çalışma alanı olduğu görülecektir.

Endülüs'teki fıkıh mirası, bu bölgedeki Müslüman toplumun inşasında ve dönüşümünde önemli bir paya sahiptir. Özelllikle Maliki mezhebi, Endülüs'te hukuk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. İmam Malik'in Endülüslü talebeleri vasıtasıyla Endülüs'e girdikten bir müddet sonra resmi mezhep haline gelen Maliki mezhebi, Endülüslü Müslümanların neredeyse kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ancak İslam coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi farklı mezheplerin mevcudiyeti, Endülüs'te Maliki mezhebi dışındaki farklı mezheplerin durumunun ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Maliki mezhebi dışında kalan diğer mezheplerin, bu coğrafyadaki konumu, daha önceki çalışmalarda müstakil olarak değerlendirilmemiştir. Bundan dolayı bu çalışmada, Endülüs'teki farklı fıkhî oluşumlar, inceleme konusu olarak seçilmiştir.

Endülüs'te Malikî mezhebi ile alakalı, kaynaklarda, ayrıntılı bilgi bulunmasına rağmen, Malikî mezhebi dışındaki mezheplerin Endülüs'teki durumu ile alakalı net bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla bu çalışmada, Maliki mezhebi dışındaki diğer mezhepler değerlendirilirken tek bir mezhep ile sınırlandırma yoluna gidilmemiş, günümüzde kabul gören tüm sünni mezheplere yer verilmiştir. Hanefi, Şafiî, Hanbeli mezheplerinin yanı sıra Evzaî mezhebi ve Zahiri mezhebinin Endülüs'teki durumu çalışmamızın ana konusunu oluşturmuştur. Fakat sünnî mezhepler dışında kalan, Batınî

[7] Şehabettin Ergüven, "X. Ve XI. Yüzyıllarda Endülüs'ün İlmî ve Edebî Panoramasına Genel Bir Bakış", **İstem,** 2010, y. 8, S. 15, s. 19-27.

mezheplerden olan Şii-İsmâilî-Fatımî öğretiler, bu çalışma içerisinde değerlendirilmemiştir.[8]

Bu çalışmamızın amacı, fıkıh ilminin farklı mezheplerle tezahür eden zenginliğinin diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi Endülüs bölgesinde de var olduğunu göstermektir. Maliki mezhebi dışındaki mezheplerin Endülüs'te ne zaman tezahür ettiği ile ilgili elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla ilgili kaynaklarda dağınık bir vaziyette farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu sebeple yaptığımız bu araştırmada, Endülüs'ü, ilk fetih tarihinden itibaren, Müslüman hâkimiyetinin son bulduğu zamana kadarki tüm dönemleri içine alacak şekilde, konuyu kapsayıcı bir tarzda ele almayı uygun gördük.

Çalışmamız, Önsöz, Kısaltmalar, Giriş, üç bölüm, Sonuç ve Kaynakça kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmamızla ilgili yararlandığımız kaynaklara ve bu alanda daha önce yapılmış çalışmalara değindik. Ayrıca Endülüs'teki siyasi hareketliliklerin bilhassa yöneticilerin ilim ve kültür hayatına etkileri sebebiyle Müslümanların Endülüs'te yaşadıkları süre boyunca kurdukları devletlerden hareketle Endülüs'ün siyasi tarihine değindik. Müslümanların bölgeyi fethinden itibaren *recounqista* hareketi neticesinde Gırnata Beni Ahmer Emirliği'nin son bulduğu döneme kadar olan tarihi süreci ele aldık.

Çalışmamızın birinci bölümünde Endülüs'teki ilmî çalışmaların hangi ortamlarda ve ne şekilde gerçekleştirildiğine, hasseten âlimlerin hangi süreçlerden geçtiğine ve hangi mecrada bulunduğuna dair fikir sahibi olabilmek adına ilmî faaliyetlere değindik. Fıkıh ilminin Endülüs'teki gelişimini özellikle de Maliki mezhebinin gelişimini bu başlık altında değerlendirdik.

İkinci bölümde diğer mezheplerin, Endülüs'teki gelişimine değinerek, ne zaman ve kimler aracılığıyla Endülüs'e girdiği konusunu ele aldık ve söz konusu mezheplerin müntesiplerini değerlendirmeye çalıştık.

[8] Bu alanda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Mahmûd Ali Mekkî, "et-Teşyî' fi'l-Endelüs", **Mecelletü'l-Ma'hedu'l-Mısrî**, 1954, s. 93-145.

Üçüncü bölümde, Maliki mezhebi dışındaki mezheplerin Endülüs'te, Maliki mezhebi kadar yayılamamasının sebeplerini farklı başlıklar altında inceledik. Çalışmamız, Sonuç ve Kaynakça kısımları ile nihayete ermektedir.

1.2. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Endülüs ile ilgili yapılan çalışmalarda, Endülüs'teki ilmî zenginliği yansıtacak yeterli miktarda temel kaynağın bulunamaması ve çok kültürlü bir yapıya sahip olmakla birlikte farklı dillerin bir arada konuşulduğu Endülüs'te, farklı dillerde yazılan eserleri etüd etmeyi sağlayacak derecede yetkinliğe ulaşamama gibi sıkıntılar, Endülüs ile ilgili yapılan çalışmalarda karşılaşılan başlıca sıkıntılardır.[9]

Endülüs'te Maliki mezhebi ile alakalı yeterli derecede Maliki tabakat eserlerinin ve temel kaynakların bulunmaması bu kaynakların kayıp olduğunu düşündürmektedir.[10] Daha önce Endülüs'te fıkhi mezheplerin gelişimini ele alan çalışmalar yapılmadığı için mezheplerin bu coğrafyadaki gelişimini ele alırken, hareket noktamız mezhep müntesiplerine yoğunlaşmıştır.

Araştırmamızı yaparken yararlandığımız kaynakların başında, Endülüs tarihinin ilk dönem âlimleri hakkında bilgi almamıza olanak sağlayan tabakat ve teracim kitapları gelmektedir. Bunun dışında, genel tarih kitapları, İslam hukuku ve Maliki mezhebi ile ilgili eserler yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Ayrıca Endülüs ve fıkıh mezhepleri ile alakalı yapılmış modern araştırmalar, makaleler ve ansiklopedi maddeleri yararlandığımız diğer kaynakları oluşturmaktadır.

Araştırmamızın esas konusunu oluşturan fıkhî oluşumlar hakkında bilgi edinmek için, mezhep müntesiplerinden istifade ettik. Mezhep müntesipleri hakkında yararlandığımız en temel kaynaklar olan tabakat ve teracim kitaplarından kısaca bahsetmekte yarar görmekteyiz. Bunlardan akla ilk geleni Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî'nin (ö. 361/971) Malikî âlim, fakîh ve kadıların kısaca bilgilerinin yer aldığı

[9] Mehmet Özdemir, "**Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet"**, Ankara 2012, s. 267.
[10] Mustafa Hizmetli, **"Endülüs'te Hisbe Teşkilatı"**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2002.

"Kudatu Kurtuba"[11] isimli eseridir. Bu eser, fetihten 358/969 yılına kadar Kurtuba'da görev yapan kadıların biyografilerini ihtiva etmektedir.[12]

Çalışmamız için büyük bir öneme sahip eserlerden bir diğeri, Abdullah b. Muhammed b. Yusuf b. el-Faradî'ye (ö. 403/1013) ait olan "Târîhu Ulemâi'l-Endelüs"[13] isimli eserdir. Eserde Endülüs'ün kısaca siyasi tarihi anlatılmakta ardından Endülüs'teki âlimlerin biyografileri yer almaktadır.[14]

Yararlandığımız bir başka eser de Muhammed b. Ebû Nasr el-Humeydî'nin (ö.488/1095) "Cezvetu'l-Muktebis"[15] adlı eseridir. Bu eser, İbnü'l-Faradî'nin eserine zeyil[16] olarak yazılan ilk eserdir. Humeydî, bu eserinde, edindiği bilgilere dayanarak Endülüs'ün 92/711 fethinden 450/1058 yılına kadar gelen siyasî tarih hakkında bilgi verir, daha sonra da Endülüs'te yetişen muhaddis, fakîh, edip ve şairlerin biyografilerinden bahseder.[17]

Endülüslü fakîhlerin biyografilerinin yer aldığı eserlerden bir diğeri de Ahmed b. Yahya ed-Dabbî'nin (ö. 599/1202) "Buğyetu'l-Mültemis" adlı eseridir.[18] Fakîh ve kadıların biyografilerine değinirken bu kaynağa atıfta bulunulmuştur.[19]

Yararlandığımız bir başka eser ise, Ebu'l-Kasım Halef b. Abdülmelik b. Beşküval'in (ö. 578/1183) yazdığı "es-Sıla" isimli eserdir.[20] Bu eser İbn Beşküval'in

---

[11] Muhammed b. Haris el Huşenî, **"Kudatu Kurtuba"**, thk. Julian Ribera, Kahire, 1966.
[12] Ahmet Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, s. 421-422.
[13] Abdullah b. Muhammed İbnu'l-Faradî, **"Târîhu Ulemâi'l-Endelüs",** thk. İzzet el-Attar Hüseyni, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1988.
[14] Thomas b. Irving, "İbnü'l-Faradî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI, s. 39-40.
[15] Muhammed b. Ebu Nasr el-Humeydî, "**Cezvetu'l-Muktebis"**, ed-Daru'l-Mısriyye, Kahire, 1966. Eser hakkında değerlendirme için bkz. Abdulkerim Özaydın, "Cezvetü'l-Muktebis", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul, c. VII, s. 516.
[16] Zeyil: Bir kitabı içerik veya kronoloji açısından tamamlamak, eksiklerini gidermek ve ilâveler yapmak amacıyla yazılan eser türü. Bkz. İsmail Durmuş, "Zeyil", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XXXXIV, s. 339-342.
[17] Ahmet Yücel, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 358.
[18] Ebu Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Umeyre ed-Dabbî, "**Buğyetu'l-Mültemis fi ricâli ehli'l-Endelüs"**, Daru'l-Kitâbi'l-Arâbî, Kahire, 1967.
[19] Bkz. Mehmet Aykaç, "Dabbî, Ahmed b. Yahya", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. VIII, s. 395-396.
[20] Ebu'l-Kasım Halef b. Abdülmelik ibn Beşküvâl, "**es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs",** thk. İzzet el-Attar Hüseyni, Mektebetü'l-Hancî, 1955.

yazdığı en önemli eserdir. İbnü'l-Faradî'nin eserine zeyil olarak yazılmıştır. Endülüs'ün, siyasi, kültürel ve sosyal tarihi açısından önemli olmakla birlikte Endülüs'teki farklı ilim dallarında temayüz etmiş âlimlerin biyografilerini konu edinmektedir.[21]

Yine Endülüs'teki fıkıh âlimlerinin biyografisini anlatan, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed en-Nubâhî'ye (ö. 792/1390'dan sonra) ait olan "Târîhu Kudâti'l-Endelüs"[22] adlı eser yararlandığımız bir başka kaynaktır. Eser, yargılama hukuku ile ilgili bilgi verdikten sonra çoğunlukla Endülüslü âlimler olmak üzere Mağrib bölgesindeki kadıların biyografisini içermektedir. Kadılar arasındaki yazışmalardan ve bazı belgelerin yargılama hukukundaki öneminden bahsetmektedir.[23]

Bir diğer kaynak da Muhammed b. Abdullah b. el-Ebbâr'a (ö. 658/1260) ait olan "et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla"[24] adlı eserdir. İsminden anlaşılacağı gibi eser, İbn Beşküvâl'in es-Sıla adlı eserine zeyil olarak yazılmıştır.[25]

Genel tarih kitaplarından bir tanesi olan Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî'nin (ö. 1041/1631) kaleme aldığı "Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelüs er-Ratib"[26] adlı eser aynı şekilde yararlandığımız Endülüs'ü konu edinen kaynak eserlerden bir tanesidir.[27]

Yukarda zikredilen eserler, çalışmamızda öncelikli olarak yararlandığımız ve sıkça atıfta bulunduğumuz klasik dönem kaynaklarını oluşturmakla birlikte Endülüs hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kalasik kaynakların yanı sıra Endülüs'ü farklı yönleri ile ele alan eserler de bulunmaktadır. Kaynakça'da yer verildiği için burada ayrıca

---

[21] Nadir Özkuyumcu, "İbn Beşküvâl", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XIX, s. 377-388.
[22] Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed en-Nubahî, **"Târîhu Kudâti'l-Endelüs",** Daru'l-Afaki'l-Cedîde, Beyrut, 1983.
[23] Muharrem Kılıç, "Nübâhî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2007, c. XXXIII, s. 278-279.
[24] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr ibnü'l-Ebbâr, el-Kudâî, **"et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla",** thk. Abdusselam el-Herras, Daru'l-Fikr, Lübnan, 1995.
[25] Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI, s. 19-20.
[26] Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelüs er-Ratib",** thk. M. Abdulhamid, Kahire, 1949.
[27] Mehmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed" **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. XXVII, s. 445-446.

zikretme gerekli görülmemektedir. Ancak çalışmamızla doğrudan alakalı olan bir makaleyi burada zikretmeden geçmemeliyiz. Endülüs'te mezhep farklılığının bir örneği olarak Hanefi mezhebini konu edinen, Bekir KARADAĞ tarafından kaleme alınan "Endülüs'te Hanefi Mezhebinin Varlığı"[28] isimli makale, çalışmamız açısından önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızın ilgili bölümünde bu makaleden istifade etmiş bulunmaktayız.

Söz konusu kaynakları bir tarafa bırakacak olursak Endülüs konusunda ülkemizde, Arap dünyasında ve İspanya'da,[29] bir takım akademik çalışmalar yapılmaktadır. Modern çalışmalarda göze çarpan husus, Endülüs'ün siyasi tarihini[30], Endülüs'teki sosyal, ekonomik[31] ve kültürel faaliyetleri konu edinen genel veya şahıslar düzeyinde farklı konuların inceleme konusu yapılmış olmasıdır. Genel olarak bakıldığında Endülüs ile alakalı yapılan çalışmalarda Endülüs'ün fethi, Endülüs tarihinin belirli dönemleri,[32] bazen bir şehrinin tarihi[33], bazen Endülüs'teki kültürel faaliyetler,[34] bazen bir edip,[35] sanatçı[36] veya Endülüs'te ses getirmiş bir âlim[37] veya fakîh'in[38] hayatı araştırma konusu olarak seçilebilmektedir. Endülüs'te Müslümanların hâkimiyeti

[28] Bekir Karadağ, "Endülüs'te Hanefi Mezhebinin Varlığı", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** c. X, S. 53.

[29] İspanya'da yapılan akademik çalışmaların değerlendirildiği makale için bkz. Maribel Fierro, "İspanya'da İslam Hukuku Araştırmaları", çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,** 2004, S. 4, s. 449-480.

[30] Endülüs'ün siyasi tarihi ile alakalı çalışma için bkz. Tevabil Alkaç, "**Gırnata Beni Ahmer Devleti, I. Yusuf Dönemi (1333-1354)",** YL Tezi, 2014, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2014.

[31] bkz.Faruk Bal, "**Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)",** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2008.

[32] bkz.Birsel Küçüksipahioğlu, "**III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi : (300-350/912-961)"** YL Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1996.

[33] bkz.Sedanur Çelenk, **İslami Dönemde Tuleytula Tarihi: Fethinden Mülukü't-Tavaif Dönemine Kadar (93-422/712-1031),** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İstanbul 2016.

[34] bkz.Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri Ve İslam Kültür Ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", **İstem,** 2009, y. 7, S. 13, s. 51-68.

[35] bkz.Ahmet Gemi, "**Batıya Açılan İlk Pencere: Ünlü Dilci Ebû Ali el-Kâlî",** Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018, s. 381-388.

[36] bkz.Fatih Erkoçoğlu, Fazıl Arslan, "Endülüs'ün 'Sanat Güneşi' Ziryâb (ö.238/852", **İstem,** 2009, y. 7, S. 14, s. 261-281.

[37] bkz.Ali Karataş, Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfesir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008), **AÜİFD**, Erzurum 2013, S. 40.

[38] bkz.Nur Zengin, "**Endülüslü Fakîh İbn Abdilberr En-Nemerî Ve El-Kâfî Fi'l-Fıkh İsimli Muhtasarı"** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2017.

boyunca ortaya çıkan yeni kurumlar,[39] müesseseler, hukuk alanındaki uygulamalar,[40] ilmî hareketlilikler[41] de aynı şekilde çalışmalara konu edilmiştir. Hâlen araştırmalara konu edilen Endülüs merkezli çalışmalar, Endülüs'ün tarihi zenginliğini ortaya koymaya yönelik önemli uğraşlar olarak addedilmelidir.

1.3. ENDÜLÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ

Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs, fetihten sonra siyasi çalkantıların yaşandığı bir bölgedir. Siyaset sahasında yaşanan bu hareketlilik, toplumsal hayatın yanı sıra, emir veya halifelerin âlimlere yönelik tutumları sebebiyle, ilmî hayata da tesir etmektedir.[42] Bu sebeple Endülüs'ün siyasi tarihini ele almayı gerekli gördük.

1.3.1. Endülüs'ün Fethi

Bugünkü İspanya ve Portekiz sınırlarına dâhil olan ancak Müslümanlar tarafından Endülüs olarak adlandırılan bu coğrafyanın fethi ile alakalı kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Ancak asıl konuyu teşkil etmediği için kaynaklardaki farklı rivayetler üzerinde çok fazla durmadan Müslümanların bu coğrafyayı fethetmelerine atıfta bulunulacaktır.[43]

Endülüs'ün fethi ile alakalı rivayetlerin birinde Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde, 25/645 yılında, Abdullah bin Nâfi ve arkadaşları tarafından fethin gerçekleştiği aktarılmaktadır. Müslümanların, İspanya'nın güney kısmını fethedip ganimet elde edip geri döndükleri ve büyük fethe kadar bölgeye gitmedikleri anlatılmaktadır.[44]

---

[39] Mustafa Hizmetli, "**Endülüs'te Hisbe TMüslümanlar Endülüs ismini, eşkilatı"** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2002.

[40] bkz. Hacer Kontbay, **"Endülüs'te Şurut (Belgeleme) İlmi",** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002.

[41] Bkz. Cumhur Ersin Adıgüzel, **"XI. Yüzyılda Endülüs'te İlmî Hayat",** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2016, s. 59. Çalışmamızın Birinci bölümünde bu çalışmadan istifade edilmiş ve bu çalışmaya sıkça atıfta bulunulmuştur.

[42] Özdemir, "Endülüs", s. 225-232.

[43] Özdemir, "Endülüs", s. 225.

[44] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed ibnü'l-Esir eş-Şeybânî el-Cezerî "**el-Kamil fi't-tarih",** thk: Ömer Abdusselam Tüdmiri, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1417/1997, c. II, s. 462; Ebü'l-

Endülüs'ün fethi ile alakalı başka bir rivayette, Velid bin Abdülmelik (705-715) döneminde 92/711 yılında Endülüs'ün fethedildiği aktarılmaktadır. Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr (ö. 98/717) halifenin iznini alıp Berberî asıllı azadlısı Târık bin Ziyâd (ö. 102/720) komutasında bir birliği Endülüs'e göndererek Endülüs'ün fethini gerçekleştirir.[45]

İlk rivayetle alakalı bazı noktalar tarihi verilerle uyuşmadığı için kabul edilmemektedir. Hz Osman döneminde Müslümanların henüz bugünkü Tunus sınırlarını geçmediği ayrıca Müslümanların deniz seferi yapmak için yeterli donanma gücüne sahip olmadığı yönünde eleştirirler yapılmaktadır. Bunun dışında Endülüs'ten önce fethedilen Kıbrıs'ın Fethi (29/648-49) ile alakalı İslam tarihinde ilk deniz seferi ifadesinin kullanılmış olması da bu rivayetin sıhhatli olmadığına delil getirilmektedir.[46]

Müslümanların İspanya'yı 92/711 yılında fethettiği ile alakalı ikinci rivayet, genel kabul görmektedir. Bu rivayete göre Müslümanların, Endülüs coğrafyasını fethi, Emevi halifesi Velid bin Abdülmelik zamanına tekabül etmektedir. Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr (ö. 98/717) halifenin de izniyle ilk olarak Tarif bin Malik (ö.124/742) komutasında 500 kişilik bir birliği keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyılarına yollar. Tarif bin Malik, İspanya kıyılarında bol ganimet elde ederek döner.[47]

Musa bin Nusayr, İspanya'nın fethi için hazırlıklara başlar ve 711 yılında Berberî asıllı azadlısı Târık bin Ziyâd (ö. 102/720) komutasında 7 bin kişilik bir birliği arkasından 5 bin kişilik bir takviye kuvvetle İspanya'ya gönderir.[48] Tarık bin Ziyad komutasındaki

---

Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, "**el-Bidâye ve'n-nihâye",** Beyrût 1996, c. VII, s. 184; Muhammed Hamidullah, "Fethu'l-Endülüs fi Hilafeti seyyidinâ Osmân", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1978, c. VIII, s. 221.

[45] Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzürî, "**Fütûhu'l-büldân",** Daru Mektebet-i Hilâl, Beyrût 1988, s.228;W. Montgomery Watt and Pierre Cachia, "**Endülüs Tarihi"**, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s. 12.

[46] . Özdemir, "Endülüs", s. 225-232.

[47] İsmail Hakkı Atçeken, "Tarîf b. Malik", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. XL, s. 29.

[48] İsmail Hakkı Atçeken, "Târık B. Ziyâd", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. XL, s. 24-25.

birlikler, Tanca'dan, Tarife olarak isimlendirilen Endülüs sahiline çıkarma yaparlar.[49] Böylece fetih hareketi başlar ve kısa sürede Endülüs'ün fethi gerçekleşir.[50]

Endülüs sahiline gelen Tarık ve ordusu İspanya'nın içlerine doğru ilerleyip Kral Rodrik (Roderick) ve ordusuyla karşı karşıya gelir. Savaşta Kral Rodrik öldürülür veya başka bir rivayete göre kaçarken nehrin sularına kapılıp boğulur.[51] Neticede Tarık ve ordusu muzaffer olup Müslümanların Endülüs'ü fethi, muvaffakiyetle sonuçlanır. Böylece Endülüs'te Müslümanların ilk dönemi olan valiler dönemi başlar.

Endülüs'ün fethinin kolayca gerçekleşmesi ile ilgili tarihçiler iki farklı sebep zikretmektedirler. Birinci sebep olarak zikredilen husus, yarımadanın Endülüs bölgesinde, Vizigot krallığının zayıflaması hadisesidir. Merkeze bağlı derebeyler, Kral Rodrik (Roderick)'e karşı hoşnutsuzlukları ve sürekli yaşanan iç isyanların verdiği rahatsızlıktan dolayı müslümanlara haber gönderip Endülüs fethine davet etmişlerdir. İkinci sebep olarak da Katoliklerce zulme uğrayan ve Kuzey Afrika'ya sürgün edilen yahudilerin, Endülüs'ün siyasi yapısı ve stratejik konumu hakkında Müslümanlara, önemli bilgiler vermeleri zikredilmektedir.[52]

1.3.2. Fetihten Sonraki Dönemler

Fethi takip eden zaman içerisinde Endülüs'te farklı emirlik ve hanedanlıklar egemenlik kurar. Endülüs'te kurulan devletlerden hareketle yapılan dönemlendirmeler esas alınarak Endülüs'ün tarihi, altı dönem olarak ele alınacak ve bu dönemlerdeki fıkhi gelişmelere değinilecektir.

1.3.2.1. Valiler Dönemi (m. 711-755)

Tarık b. Ziyad, Endülüs'ü fethettikten sonra 714 yılında, halife Velid b. Abdülmelik'in emriyle Musa b. Nusayr oğlu Abdülaziz b. Musa'yı, Endülüs'e vali tayin

[49] ibnü'l-Esir, "**el-Kamil**, c. IV, s. 40.
[50] Ed-Dabbî, "**Buğyetu'l-Mültemis",** s. 9.
[51] İbnü'l-Esir, **"el Kâmil",** s. 40.
[52] Watt "**Endülüs Tarihi"** s. 18.

eder. Ardından Tarık b. Ziyad ile birlikte hilafet merkezine döner.[53] Böylece Endülüs, Şam'daki Emevî Devleti'ne bağlı bir vilayet olma hüviyeti kazanır. Ancak Valiler döneminde yaşanan siyasi istikrarsızlık idarenin zayıflamasına sebep olur. Öyle ki 40 senede 20 vali değişir.[54]

Valiler döneminde Endülüs'e gelen Araplar çoğunlukla Şam asıllı oldukları için bu bölgenin imamı olan Evzai'nin görüşlerini benimsemektedirler. Evzaî mezhebinden olan Sa'saa b. Sellâm, bu dönemde fetva makamına getirilmiştir ve mezheb olarak Evzaî mezhebi, hüküm süren mezhep olmuştur.[55]

Endülüs'te siyasi istikrarsızlığın sürdüğü valiler dönemi ile eş zamanlı olarak doğuda Abbasîler, Emevî hanedanını takip edip ortadan kaldırmaya çalışırlar. Bu takipten sağ kurtulan çok az sayıdaki kişilerden birisi olan Hişam b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) torunlarından Abdurrahman b. Muaviye (ö. 172/788) bir şekilde Endülüs topraklarına varıp kurtulur. Bir yandan da siyasi istikrarsızlığın yaşandığı Endülüs coğrafyasında çok sayıda Emevî yanlısı Arap, Suriyeli asker ve diğer unsurları bir araya getirip yeniden Emevî hanedanlığını kurmayı düşünür. Endülüs'e ayak basar basmaz bu yönde faaliyetlere başlar ve vali Yusuf el-Fihrî'nin engellemelerine rağmen sırayla Endülüs topraklarını alır ve nihayetinde Kurtuba'yı da alarak kendisini bağımsız emir ilan eder.[56]

Endülüs'e gelen I. Abdurrahman'ın kendisini bağımsız emir olarak ilan etmesiyle Endülüs'te Valiler Dönemi son bulur ve Endülüs Emevileri dönemi başlar.

1.3.2.2. Endülüs Emevileri Dönemi (m. 756-1031)

Endülüs Emevileri dönemi, iki dönem olarak da değerlendirilebilir. Birincisi I. Abdurrahman ile başlayan Emirlik Dönemi'dir. Bu dönem m. 756-929 yıllarını kapsamaktadır. İkinci dönem ise m. 929-1031 tarihini kapsayan ve III. Abdurrahman'ın

[53] Özdemir, "Endülüs", s. 225-232.
[54] Sırma, **"Müslümanların Tarihi",** s. 163.
[55] Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis",** s. 244.
[56] bkz.Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. I, s. 147-150.

kendisini halife ilan etmesi ile başlayan dönemdir. Bu döneme de, Hilafet Dönemi denilmektedir.

1.3.2.2.1. Emirlik Dönemi (m. 756-929)

Bağımsız Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk emiri olan I. Abdurrahman'ın karşılaştığı ilk sıkıntı ülkedeki iç karışıklıklar olur. I. Abdurrahman otoritesini güçlendirmek için emir Yusuf el-Fihrî'yi tanımayıp, kendisine yardım edenlerin buna karşılık isteklerine boyun eğmez. Bütün grupların yetkisini kısarak otoriteyi kendi elinde toplar.[57]

Bu iç meselelerle birlikte İspanya'nın kuzeydoğusundaki Franklarla da uğraşır, ancak iç meseleler sebebiyle geri çekilmek zorunda kalır. Sonraki yıllarda Hristiyanların hâkimiyetine geçen bazı yerleri almak için çabalamışsa da başarısız olur. Ancak buna rağmen kendisinden sonra emir olan I. Hişam'a (ö. 180/796) iç karışıklıkların azaldığı, Emevî geleneğinin hâkim olduğu, gücü Abbâsîler ve Bizanslılar tarafından kabul edilen bir devlet bırakır.[58]

Dindar kişiliğiyle tanınan I. Hişam ciddi bir meseleyle karşılaşmayıp daha çok Hristiyan krallıklarla cihad yapar. Sonradan yerine geçen emirler de daha çok imar faaliyetleri ile uğraşır. Hristiyanların yaşadıkları bölgelere bazı seferler düzenlerler.[59]

I. Hişam döneminin fıkıh tarihi açısından en önemli hadisesi Malikî mezhebinin resmi mezhep olarak kabul edilmesidir. Ulemaya yakın ilgi gösteren I. Hişam döneminde Maliki fukahanın siyasetteki nüfuzu artar. Maliki fakihlerden Yahya b. Yahya el-Leysî'ye (ö. 234/849) duyduğu yakınlık dolayısıyla onun fikrini almadan hiçbir tarafa kadı tayin etmez. Yahya b. Yahya el-Leysî, I. Abdurrahman'ın inşa ettirdiği Kurtuba camisinde İmam Malik'in "el-Muvatta" adlı eserini okutur. Ayrıca hacca giden Endülüslü

[57] Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147-150.
[58] Özdemir, "Endülüs", s. 225-232.
[59] Mehmet Özdemir, "Hişâm I", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. XVIII, s. 145-146.

öğrenciler, İmam Malik'in ders halkalarında Maliki fıkhını öğrenip Endülüs'e dönünce, bu mezhebi Endülüs'te yayarlar.[60]

I. Hişam'dan sonra yerine geçen oğlu I. Hakem (ö. 206/822) babasının aksine ulemanın siyasete nüfuzuna müsaade etmez. Tasvip etmedikleri bazı tavırlarından dolayı Hakem'in yönetiminden rahatsızlık duyan ulemâ, Yahya b. Yahya el-Leysî öncülüğünde Hakem'e karşı isyan hareketi başlatır.[61]

El-Leysî, isyana (Rabaz) iştirak ettiği veya Hakem'e karşı yapılan bir suikast planında yer aldığı için Kurtuba'dan kaçmak zorunda kalır. Ancak daha sonra Hakem'in oğlu Abdurrrahman'ın girişimleri sayesinde affedilir.[62] İsyana katılan diğer ulema katıldıkları bir toplantıda Emir Hakem yerine Kasım b. Muhammed'e biat edecekleri üzerinde karar verirler. Bu karar, emir Hakem'e bildirince, Hakem, toplantıya katılan tüm âlimleri öldürtüp çarmıha asar. Emir Hakem'in halk tarafından tepki toplayan âlimlere yönelik bu tavrı, kendi dönemi içerisinde ulemanın siyasetteki nüfuzunu kırmaya yönelik çabalar olarak değerlendirilir.[63]

1.3.2.2.2. Hilafet Dönemi (m. 929-1031)

III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Emevi Devleti'nin en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilir. III. Abdurrahman'ın kendisini halife ilan etmesinden dolayı bu döneme hilafet dönemi denilmiştir. III Abdurrahman, Endülüs'te iç isyanları bastırıp sükûneti sağlar, yaptığı seferlerle de Hıristiyan devletlere gücünü gösterir. Daha çok imar faaliyetlerine önem verir.[64]

III. Abdurrahman döneminde Zahiriliğe meyleden iki isim olan Abdullah b. Muhammed b. Hilal ile Münzir b. Said el-Bellutî Endülüs'te Zahiri mezhebinin ilk

---

[60] Eyyüp Said Kaya, "Maliki Mezhebi", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. XXVII, s. 519-535.
[61] İbnü'l-Esir, **"el-Kâmil",** c. V, s. 361.
[62] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ B. Yahyâ El-Leysî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 267-269.
[63] Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-Magribi, **"Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber",** Daru'l-Fikr, Beyrut, 1979, c. IV, s. 127.
[64] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. I, s. 150-152.

temsilcileri olmuşlardır. Özellikle Münzir, III. Abdurrahman tarafından önce Laride sonra Turtuşe başkadılığına tayin edilir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Münzir her ne kadar Zahiri mezhebinden olsa da davalara bakarken Maliki mezhebine göre hüküm veren biridir.[65]

Hilafet döneminin sonlarına doğru başa gelen devlet adamlarının ihtirasları sebebiyle ülkede isyanlar başlar ve karışıklıklar meydana gelir. Başa gelen halifeler bu karışıklıklarla baş edemez. Hilafetin son demlerinde yaşanan taht kavgaları halkın sabrını iyice taşırınca Kurtuba halkı Emevi hanedanını yönetici olarak kabul etmek istemez ve hilafete son verip Emevi hanedanını sürgün ederler. Ortaya çıkan otorite boşluğunun neticesinde Endülüs'te irili ufaklı birçok devlet bağımsızlığını ilan eder ve Mülûkü't-Tavaif dönemi başlar.

1.3.2.3. Mülükü't-Tavaif Dönemi (m. 1031-1090)

Endülüs Emevileri Devleti'nin yıkılmasından sonra Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan aileler kendi bağımsızlıklarını ilan ederler. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Tuleytula'da Zünnûnîler, Sağrüla'lâ'da Tücîbîler ve Hûdîler, Batalyevs'te Eftasîler, İşbîliye'de Abbâdîler, Gırnata'da Zîrîler. Birçok küçük şehir merkezden kopar. Bu dönemdeki en önemli hadiselerden biri mülûkü't-tavâif arasında baş gösteren savaşlardır. Öyle ki bu durum Müslümanların zayıf düşmesine ve Hristiyan krallıkların, Müslümanlara karşı "reconquista" hareketini başlatmalarına sebep olur. İlk olarak 1057 yılında Kastilya Kralı I. Fernando Batalyevs'e hücum ederek Eftasîler'i, 1062'de de Tuleytula'daki Zünnûnîler ile İşbîliye'deki Abbâdîler'i ağır haraca bağlar. 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun, Endülüs'ün Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehri olan Tuleytula'yı zaptetmesi ise o döneme kadar hıristiyanların müslümanlara indirdiği en ağır darbeyi oluşturur. Farklı cephelerde birbirleriyle çarpışan ve kendileri dışındakilerin ne yapmak istediğini anlayamayan Endülüs müslümanları, ancak Tuleytula'nın beklenmedik kaybı karşısında "reconquista" tehlikesini idrak ederler. Çünkü Tuleytula'nın düşmesi Müslümanlar için en önemli savunma merkezlerinden birinin yok olması anlamına

[65] Mehmet Özdemir, "**Endülüs Müslümanları",** s. 187.

gelmektedir ve aynı tehlike diğer şehirlerle birlikte Kurtuba'yı da beklemektedir. Yaklaşmakta olan bu tehlikeyi fark eden fukahâ ve ümera Kuzey Afrika'daki Murabıtlardan yardım istemek zorunda kalırlar.[66]

Mülûkü't-tavâif döneminde her ne kadar hilafet dağılmış ve ülke küçük devletçiklere bürünmüşse de siyasî hayatın düşünce hayatını olumsuz etkilemesi beklenirken bunun aksine bu dönem, eşine az rastlanır bir düşünce zenginliğine tanık olur. Hukuki alanda kabul gören mezhep Maliki mezhebi'dir. Ancak bu dönemde Zahiri mezhebi, ibn Hazm sayesinde revaç bulan bir mezhep olsa da halk arasında pek yayılmaz.

1.3.2.4. Murabıtlar Dönemi (m. 1090-1147)

Mülûkü't-Tavâif döneminde Tuleytula şehrinin Hristiyanlarca zaptedilmesi üzerine fukahâ ve ümerâ, murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'den (ö. 500/1106) yardım ister. Yusuf b. Taşfin, Endülüs'teki Müslümanlara karşı savaşan Hıristiyan birliğini dağıtmak üzere boğazdan geçirdiği ordusuyla, Batalyevs yakınındaki Zellaka savaşında IV. Alfonso'yu hezimete uğratır.[67] Daha sonra askerleriyle birlikte Afrikaya döner ancak Hıristiyan tehlikesi yine baş gösterince tekrar Endülüs'e gelir ancak bu sefer hıristiyanlara karşı değil Tavâifu'l-Mülûk'u biraraya getirmek için Müslüman beyliklerle savaşır. Nihayetinde kendi hâkimiyetini ilan eder. Murabıtlar Devleti'nin Endülüs'e sağladığı katkı Hıristiyanlara karşı Endülüs Müslümanları arasında siyasi birliği sağlamasıdır.[68]

Murabıtlar devleti, Hz. Muhammed önderliğindeki dinî-siyasî hareketi hatıra getirmektedir. Bunu yaparken Ayrıca maliki mezhebini kabullenip, bölgedeki Maliki fukahanın yardımlarından istifade etmişlerdir.[69] Topluma nüfuz edecek ıslahatları yapmada âlimler ile istişare edip onların halk üzerindeki dinî nüfuzundan yararlanmışlardır. Kimileri tarafından ilim ve kültür hayatı konusunda Murabıtların Endülüs'te olumsuz bir hava yarattığı söylenmekte ise de yapılan bazı araştırmalarda

[66] Özdemir, "Endülüs", s. 225-232.
[67] Watt, **"Endülüs Tarihi",** s. 98.
[68] Mehmet Özdemir, "Yûsuf B. Tâşfîn", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIIII, s. 30-32.
[69] Watt, **"Endülüs Tarihi",** s.103.

durumun bunun aksi yönünde olduğu, ilim ve kültür alanında daha çok gelişme yaşandığı ifade edilmektedir.[70] Özellikle Ali b. Yusuf b. Taşfin zamanında ilmî gelişmeler yaşanmaktadır.[71]

Ebu İmran el-Fasî, Abdullah b. Yasin ve Kadı 'Iyaz gibi önemli Mağripli şahsiyetler döneminde Endülüs'te Murabıtlar hanedanı kurulmuştur. Bu âlimlerden Abdullah b. Yasin 7 yıl boyunca Kurtuba'da ilim tahsil eder. Ardından eğitimini Vâcac b. Zellu'nun yanında tamamlar. Vâcac, Ağmat yakınlarda Maliki fıkhı okutulan ilk medreseyi inşa eden kimsedir.[72]

Murabıtlar döneminde hazır bir hukuk düzeni olan Maliki mezhebinden yararlanılır. Ayrıca Murabıtlar, Abbasî hilafetine bağlılıklarını ifade ederler. Malikî fukahaya gelince, fukahanın nüfuzu öyle bir seviyededir ki, doğudan getirilen Gazzali'nin "İhya-ı Ulumiddin" adlı eserini bazı gerekçelerle yaktırırlar. Bu meselenin arka planında eserin, Şafii mezhebine ve ahkâmına göre bir metodu takip etmesi ve Maliki fukahanın nüfuzunu sarsacak kelamî metodla yazılmış olması gerekçe gösterilmektedir.[73]

1.3.2.5. Muvahhidler Dönemi (m. 1147/1229)

Murabıtların bazı dinî uygulamalarını durdurmak amacıyla yeni bir ıslah hareketinin temsilcisi olarak Kuzey Afrika'da ortaya çıkmıştır. Hanedanın kurucusu İbn Tumert (ö. 524/1130)[74] hem dinî ilimlerdeki birikimi ile hem de eylemci kişiliğiyle dikkatleri üzerinde toplayan bir kişidir. İlim maksatlı gitmiş olduğu yerlerde gördüğü İslam'a aykırı uygulamaları *menakir* adı altında değerlendirir. Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b Taşfin'den menakiri düzeltmesini ister, ancak başşehir Merakeş'ten sürülmesi üzerine Murabıtlar idaredeyken hiçbir şeyin düzelmeyeceğini, bu düzeni yıkıp yeni bir

[70] Halîl Celîl Buheyt Mehaviş, Hâlide Abbâs Nasîf Casim, "El-Murâbitûn ve Eseruhumu'l-Hadârî fi bilâdi'l-Endelüs (h. 479-552)", **Mecelletu'l-Üstâz**, 2017, c. 1, S. 220, s. 313.
[71] Mehaviş, **age,** s. 313.
[72] Hasan İbrahim Hasan, "**İslam tarihi: Abbasilerin İkinci Dönemi (232-447/847-1055)"**, çev. Ahmet Turan Aslan, Hamdi Aktaş, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Yakup Çiçek, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1985, s. 137.
[73] Hasan İbrahim Hasan, "**İslam tarihi: Abbasilerin İkinci Dönemi",** s. 138.
[74] Arif Aytekin, "İbn Tûmert", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XX, s. 425-427.

düzen kurmak gerektiğini düşünerek taraftarlarını arttırmaya yönelir.[75] Bu isteğini gerçekleştirmek için ömrü vefa etmeyen İbn Tumert, vefat ettikten sonra yerine geçen halefi Abdülmü'min el-Kumî, Murabıtlar devletini yıkıp Muvahhidler devletini kurar.

Muvahhidler döneminde, Muvahhidlerin sahip olduğu iki anlayıştan ötürü fukaha ile uzlaşılamamıştır. Murabıt idaresi, Maliki fakihlerle yakın temasta idi. Fakîhlere göre şeriat, pratikte yürürlükte olan füru ilmini, bir başka ifade ile herkesçe kabul edilen yetkili kişilerin vardığı hükümleri içeren bir ilimdi. Ancak İbn Tumert'e göre fakih, ana kaynaklardan, Kuran ve Hadislerin asıl metinlerinden veya Müslümanların icmasından hukukî uygulamayla ilgili ahkâmlar çıkarabilmeliydi. Bir diğer husus, İbn Tumert'in mehdi olduğu iddiasıdır. Esasında İbn Tumert'in bu konuda düşüncesi, azizlere ve kutsallara derin saygı duyan berberiler için bir merkezi hareket noktası temin etmektir. Ancak bu düşünce sayılı birkaç Zahiri âlimi dışında Maliki fukaha tarafından hiç kabul görmedi. Murabıtlar devletinin Maliki fukahayı yanına alırken, Muvahhidîler hanedanının Maliki fukaha ile muhalefeti söz konusuydu. Fukahanın desteğini sağlamak için kısmen taviz verseler de alternatif fukaha zümresi oluşturamamışlardı.[76]

XIII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde haçlı seferlerinin, reconquista hareketlerinin sonuç doğurduğu görülür. Muvahhidler döneminde yoğunlaşan haçlı seferleri, 1236'da işgal edilen Kurtuba'nın ardından, 1248'de İşbiliye'nin işgal edilmesi ile sonuçlanır. Bu iki önemli şehrin Müslümanların elinden çıkması, dönemin en önemli hadiselerindendir. Bu dönemin sonlarına doğru bir istisna dışında yani Gırnata Beni Ahmer Emirliği dışında İspanya'da İslam hâkimiyeti yok olur.[77]

1.3.2.6. Gırnata Beni Ahmer Emirliği Dönemi (m. 1238-1492)

1231 yılında Medine asıllı Arap soyundan gelen Muhammed b. Yusuf b. Nasr Ceyyân taraflarında küçük bir devlet tesis etti. Sonra 1235'te Gırnata'yı zapt ederek başkent yaptı. Yerel Müslüman rakiplere karşı Hristiyan yardımı aldı, Hristiyanlara karşı

[75] Özdemir, "Endülüs", s. 225-232.
[76] Watt, "**Endülüs Tarihi",** s. 114.
[77] Watt, "**Endülüs Tarihi",** s. 116.

Kuzey Afrika'dan Müslüman yardımı aldı. Dikkatli siyaseti sayesinde bu küçük krallığın iki buçuk asır boyunca ayakta kalmasını sağladı.[78]

Endülüs'teki bu son devlet, Hristiyanlar tarafından zapt edilen topraklarda yaşayan Müslümanların akınına uğruyordu. Özellikle ilim adamları, araştırmalarını sürdürebilmek için Gırnata'ya akın etmekteydiler. Nitekim çok kısa bir zamanda Gırnata büyük bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.[79]

İlmî hareket XIV. yüzyılın ortalarından itibaren büyük gelişme gösterdi. I. Yûsuf'un 750/1349'da Gırnata'da Endülüs'teki ilk medrese olduğu kabul edilen bir medrese yaptırmasına kadar dinî ilimler camilerde okutuluyordu. Bu medreseyi diğerleri takip etti; buralarda dinî derslerin yanı sıra tıp, kimya, felsefe ve astronomi dersleri de verildi.[80]

Aralarında II. Muhammed el-Fakīh gibi bizzat ilimle meşgul olanların da bulunduğu Gırnata sultanları, Muvahhidler'in yıkılış yıllarında âlimlerin Endülüs'ten ayrılması yüzünden güç kaybeden ilmi ve edebiyatı desteklemeye çalıştılar; meşhur âlim ve edipleri vezirlik ve kâtiplik görevlerine getirdiler. Ancak Gırnata yavaş yavaş güç kaybetmekteydi.

Müslümanlar arasındaki taht kavgalarını ve parçalanmışlığı bilen Hristiyan hükümdarlar durumu kendi lehine çevirip Reconqista hareketine hız verirler. En son 1492 tarihinde İsabelle ve Ferdinand'ın evliliği neticesinde ülke toprakları birleştirilip Müslümanların kaldığı son toprak parçası olan Gırnatayı anlaşma yaparak zapt ettiler. Böylece Müslümanların bölgedeki hâkimiyeti resmen sona ermiş ve buralarda kalan Müslümanların bir kısmı *Müdeccenler* adı altında yaşamlarına devam etmişlerdir.[81]

[78] Watt, "**Endülüs Tarihi",** s. 116.
[79] Sırma, "**Müslümanların Tarihi",** s. 227.
[80] İsmail Yiğit, "Nasrîler", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 420-424.
[81] Mehmet Özdemir, "Müdeccen", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 465-467.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE FIKIH İLMİ

1.1. İLMİ ORTAM

Endülüs'te gelişen İslam Kültür ve medeniyetini anlamak için, bu bölgede yaşayan halktan tutun emir ve halifelere kadar her kesimin eğitim ve öğretim faaliyetine verdiği değeri kavramak gerekmektedir.

Endülüs'te ilmi faaliyetler, bölgeye Müslümanların girmesiyle başlamıştır. Yeni bir bölgeye giren Müslümanlar farklı etnik köklere ve dinlere mensup olan bu bölge insanlarını İslam ile tanıştırmak istemişlerdir. Bu anlamda Müslümanlar bir çaba içerisine girmiş, dinlerini en güzel şekilde yaşamak için özellikle eğitim ve öğretime önem vermişlerdir.[82] Endülüs'teki eğitim ve öğretim faaliyetlerini anlamak için bu faaliyetlerin hangi amaçla yapıldığı, hangi mekânlarda, kimler tarafından ve nasıl yapıldığı önem kazanmaktadır.

1.1.1. Eğitim ve Öğretimin Mahiyeti

İslam'ın doğuşundan itibaren insanın gayesinin dünya hayatında, ebedî olan ahiret hayatına hazırlanmak, güzel ahlak sahibi olmak ve hem kendisi hem de içinde yaşadığı toplum için erdemli davranışlarda bulunmak olduğuna vurgu yapılmıştır. Eğitim ve

[82] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevi, "**Tehzibü'l-esma ve'l-lugat"**, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'n-Nefâis, Beyrût 2005, c. I, s. 298.

öğretim kişiyi her türlü cehaletten kurtarıp bu gayenin gerçekleşmesi için kat edilmesi gereken bir yol olarak görülmüştür.[83]

Endülüs'te eğitim ve öğretim, usulleri bakımından diğer İslam topraklarından birtakım farklılıklar gösterse de hedefleri açısından aynı durum söz konusudur. İslam eğitim tarihinde, Peygamberin ilim halkasında bulunan, ilimle meşgul olan sahabilerin bulunduğu ashab-ı suffe, tüm dönemlerde Müslümanlar için örnek teşkil etmiştir. Peygamberin varisleri olarak görülen ilim adamları, Endülüs'te içtimaî hayatın tanziminde önemli rol üstlenmişlerdir.

1.1.1.1. Eğitim ve Öğretim Mekânları

Endülüs'te eğitim ve öğretim mekân olarak, küttâblar, evler, cami, mescit ve saray gibi yerlerde gerçekleştirilmektedir. Dinî ilimlere dair derslerin cami ve mescitlerde yapıldığı bilinmekteyken, matematik, tıp, astronomi gibi diğer ilimlerin tam olarak nerede yapıldığı bilinmemektedir. Bunun sebebi kaynakların öğrenilen ilimlerle ilgili bilgi vermelerine rağmen öğretimin gerçekleştiği mekân ile ilgili yeterince bilgi vermemeleridir.[84]

Küttâblar, Endülüs'te öğrenime ilk olarak başlanılan, okuma yazma ve temel dil bilgisi kaidelerinin öğretildiği yerlerdir. Bazen cami ve mescitlere bitişik olabildiği gibi bazen de hocanın evi küttâb olarak kullanılmaktadır. Cami ve mescitler ise ders mekânları olarak kullanılan başlıca yerlerdir. Burada dinî ilimlerle alakalı öğretim yapılmaktayken diğer ilimlerle alakalı öğretim yapılıp yapılmadığı kesin değildir.[85]

Büyük şehirlerin ulu camilerinde geniş katılımlı dersler yapılmaktayken daha küçük mescitlerde ise daha küçük halkalar halinde dersler yapılmaktadır. Endülüslü coğrafyacılar XI. yüzyılda, Kurtuba'da 491 cami olduğunu kaydetmektedir.[86]

---

[83] El-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"** c. I, s. 217.
[84] İbnü'l-Ebbâr**, "et-Tekmile",** c. I, s. 146.
[85] Muhammed Abdulhamîd İsa, "**Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs"**, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1982, s.162,164.
[86] Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelüsî, **"el-Mesâlik ve'l-memâlik",** Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, c. II, s. 901.

Kaynaklara göre, camilerde verilen derslerin ne zaman ve kimler tarafından yapılacağı ile alakalı bir düzenlemenin olduğu görülmektedir. Mesela Abdullah b. Sâid, Kurtuba Camiinde (ö. 436/1044) her Cuma, Müslim'in Sahih adlı eserini okutmaktaydı.[87]

Endülüslü öğrenciler sadece Endülüs'teki cami ve mescitlerde değil Endülüs dışındaki cami ve mescitlerde de ders almaktaydılar.[88] Örneğin, İşbîliyeli hadis âlimi Muhammed b. Şureyh, (ö.476/1083) Buhari'nin *Sahîh* adlı eserini Ebu Zer el-Herevî'den, Mescid-i Haram'da, Babu'n-Nedve'nin yanında dinlemiştir.[89]

Evler ve saraylar, eğitim mekânlarından bir diğeridir. Hocaların evleri, temel eğitimin alındığı yerler olmakla birlikte, temel eğitim sonrasında alınacak ihtisas derslerinin de mekânı olabilmektedir. Cami ve mescitte çok fazla kalabalık olan ders halkaları hocaların evinde sınırlı sayıda öğrencinin katılımıyla, daha özel konuların konuşulduğu ilim halkaları olmaktadır. Örneğin İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), Şatıbe'ye yerleşip vaktini tümüyle ilme adadığı dönemde, evini talebelerine açmış, ilim halkasını burada devam ettirmiştir.[90]

Saraylar, devletin idarî merkezi olmanın yanı sıra, yöneticilerin çocuklarının eğitim gördüğü yerlerdi. Burada verilen eğitimde, dinî ilimler ve diğer ilimlerin yanı sıra atıcılık ve binicilik konularında da eğitim verilmektedir.[91]

Verilen eğitimlerde hangi kaynaklardan yararlanıldığı önem arz ettiği için bir sonraki başlıkta Endülüs'te okutulan başlıca eserlere dikkat çekilecektir.

1.1.1.2. Eğitim ve Öğretim Materyalleri

Eğitim ve öğretimin gerçekleştirilmesinde ve sistematik bir hal almasında kuşkusuz hoca faktörünün yanında okutulan kitapların da önemli bir payı vardır.

---

[87] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla",** c. I, s. 151.
[88] Adıgüzel, **age,** s. 55.
[89] Ebubekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Emevî el-İşbîlî, **"Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî"**, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, Daru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrût 1998, s. 131.
[90] İbn Hayr, **age**, s. 140.
[91] Adıgüzel, **age,** s. 58.

Endülüs'te eğitimin ilk basamaklarında okuma-yazma öğreniminden sonra Kur'an kıraati, tecvid ve Arap dili üzerinde durulurdu. Bu süreçte öğrenci Kur'an'ı kısmen veya tamamen ezberlerdi. Sonrasında ise Endülüs'te, ilim tahsilinde merkezi bir yer tutan eserler aracılığıyla fıkıh ve hadis tahsiline başlanırdı.[92]

Öğrenci hangi alanda derinleşirse derinleşsin tahsil hayatına dini ilimleri tahsil etmekle başlardı. Hadis ve fıkıh tahsili için önemli bir yere sahip olan eserlerin başında İmam Malik'in "el-Muvatta'" adlı eseri gelmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre üzerine pek çok şerh yazılan "el-Muvatta'" medreselerde ezberletilen ilk kitap olarak zikredilmektedir.[93]

Sahnûn b. Sa'id'in (ö. 240/854) "el-Müdevvenetü'l-Kübra" adlı eseri Endülüs bir yana Kayrevan, Mağrib ve Sicilya'da Malikîlerin, fıkhî faaliyetlerde esas kabul ettikleri temel kaynaklardan biridir. Endülüs'te kadı tayinlerinde "el-Müdevvene"yi ezber bilme şartı aranmakla birlikte, fıkhî faaliyetlerde temel başvuru kaynaklarından biridir.[94]

Utbî'nin (ö. 255/869) el-Müstahrece adlı eseri, bu alanda kaynak kabul edilen diğer kitaplardan biridir. Endülüs'te "el-Müdevvene"den sonra en çok itibar edilen bu eser için kadı tayinlerinde ezber bilme şartı aranmıştır.[95]

Hadis tahsilinde ilk dönemlerde imam Malik'in "el-Muvatta" adlı eserinin üzerine yazılan şerh çalışmaları okunmaktayken sonraki süreçte Bakî b. Mahled'in (ö. 276/869) Endülüs'e getirmiş olduğu "Müsned" adlı eserle hadis çalışmaları daha ileri bir boyuta taşınmıştır.[96]

Bunun dışında İbn Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin hadis usulüne dair yazılan eserlerinden başka Buhari, Müslim, Ebu Davud başta olmak üzere doğudaki hadis

---

[92] İsa, **"Târîhu't-ta'lîm**", s. 211-213.
[93] M.Yaşar Kandemir, "el-Muvatta'", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 416-418.
[94] Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübra", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 470-473.
[95] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Utbî, Muhammed b. Ahmed", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2012, c. XXXXII, s. 237-239.
[96] M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c.IV, s. 541-542.

âlimlerinin eserlerinin Endülüs'e aktarılmasıyla, Endülüs'te bir öğrencinin okuduğu hadis kitapları zengin bir hadis literatürüne kavuşmuştur.[97]

Meşhur tefsir âlimi Taberî'nin eseri, yazıldıktan kısa bir süre sonra Endülüs'e girmiş ve Tefsir alanında okunan başlıca kitap haline gelmiştir. Kelâm ilmi ile ilgili, Eş'arî kelamının Endülüs'te tanındığı ve başlıca eserlerinin Endülüs'e girdiği bilinmektedir.[98]

1.1.2. Eğitim ve Öğretimi Gerçekleştirenler

Endülüs'te eğitim öğretim faaliyetlerini gerçekleştiren âlimlerin hangi aşamalardan geçtiği, ne zaman ve nasıl yetkinlik kazandıkları önemli bir husus olduğu için bu başlık altında değerlendirilecektir.

1.1.2.1. Yetişme Süreçleri

Eğitim ve öğretim faaliyetini gerçekleştirenlerin hangi aşamalardan geçtiğine, bir önceki başlıkta değinildiği için bu başlıkta daha çok hangi aşamadan itibaren hoca kabul edilip ders vermeye başladıklarına, kitap okutup, öğrenci yetiştirecek seviyede kabul edildiklerine atıfta bulunulacaktır.

Endülüs'te, bir öğrenci temel eğitim aşamasından sonra ders halkalarında, hocasının yanında belirli kitapları okuduktan sonra hocasının izin vermesiyle bir başka şekilde ifade edecek olursak hocasının *icazeti* ile okuduğu eserleri okutabilmektedir. Bu aşamada hem öğrenci hem öğretici kabul edilir. Yani tahsiline devam ettiği süreç içerisinde öğreticiliğe başlayabilmektedir[99].

İlmî yeterliliği gösteren *icazet*[100] kavramı ders okutabilecek yetkinliğe ulaşma konusunda kilit bir rol oynamaktadır. Çoğunlukla cami ve mescitlerde hoca tarafından öğrenciye, aldığı ders ve okuduğu kitapları gösteren belgeye icazet denir. İcazetin

[97] Adıgüzel, **"XI. Yüzyılda Endülüs'te İlmî Hayat",** s. 59.
[98] Adıgüzel, **age,** s. 59.
[99] Adıgüzel, **age,** s. 48.
[100] bkz.Cemil Akpınar, "İcâzet", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI, s. 393-400.

verilmesiyle, öğrenci, o eserleri okutma yetkisine sahip olur. İcazeti veren hoca, öğrencisine icazet verdiğinde bir nüshasını da yanında bulundurur.[101] İcazet vermenin gayesi ilmi yaymaktır.

Hocalar icazeti kendi ihtiyarına göre öğrenciye verebiliyorken, bazen de öğrencinin kendisi okuduğu kitapla alakalı hocasından icazet talep edebilmektedir. Örneğin Havlanî, hocası Ömer b. Ali'den kendisine icazet vermesini istemiş, hocası da ona, bütün rivayetlerini aktarabileceğine dair icazet yazmıştır.[102] Ancak her icazet isteyenin talebi, hoca tarafından kabul edilmez.[103]

Tanınmış bir âlimin kendisinden ders almadığı bir kimseye de icazet verdiği vâkidir. Yine aynı şekilde bir âlim, kendisinden ders almış olsun veya olmasın, bir kimseye genel icazet verebilmektedir. Önemli bir yere sahip olan icazet, ilmî birikimin sonraki nesillere aktarımında hayatî bir fonksiyona sahiptir.

Endülüs'te âlimlerin belirli bir olgunluğa gelmesini sağlayan önemli bir diğer husus yapılan ilim yolculuklarıdır. Endülüs içerisinde veya Endülüs dışına yapılan ve kimi zaman yıllar süren yolculuklar âlimlerin yetişmesine, ilmî birikim elde etmesine büyük olanak sağlamıştır. İlim seyahatleri, başka bir başlık altında ayrıca değerlendirilecektir.

1.1.2.2. Faaliyetleri

Endülüs'te belirli bir ilmî müktesebata ulaştıktan sonra âlimler farklı alanlarda bulunup devletin farklı görev alanlarında istihdamda bulunmuşlardır. Âlimlerin belirli bir seviyeye geldikten sonra tabiî olarak yaptıkları ilk şey ilim halkalarını devam ettirmek yani ders halkalarında öğretim faaliyetinde bulunmak olmuştur. Bunun dışında cami ve mescitlerde imam, hatip olarak veya müezzin olarak görevlendirilenler olmuştur. Örneğin Ebü'l-Velîd ibn Rüşd el-Ekber(ö. 520/1126) Kurtuba camiinde baş imamlık yapmaktaydı.

---

[101] İbnü'l-Ebbâr**, "et-Tekmile",** c. IV, s. 133.
[102] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. II, s. 576.
[103] Ebu'l-Fazl el-Kâdî Îyaz b. Mûsâ el-Yahsûbî**, "Tertîbü'l-Medârik ve takrîbu'l-mesâlik"**, thk. İbn Tavît et-Tancî, Matbaatu Faddale, Mahmûdiyye 1965-1983, c. VIII, s. 17-18.

Derslerine çok sayıda öğrenci katılmaktaydı[104] Yine Sa'sa'a b. Sellâm el-Endelüsî (ö. 172/788) Kurtuba'da kırk yıl kadar hatiplik görevinde bulunan âlimlerdendir.[105]

Yargı alanında söz sahibi olan fakîhler daha çok kadılık veya müftülük makamına getirilmekteydiler. Örneğin İsa b. Dînâr, vefatına kadar Kurtuba müftülüğü yapmıştır.[106] Endülüs'te müspet ilimlerin tarihine dair yazılmış ilk eserin sahibi olan Saîd el-Endelüsî, iyi bir fıkıh âlimi olmanın yanı sıra Tuleytula kadılığı görevinde bulunmuştur.[107]

Âlimlerin görev yaptığı bir başka alan da kadı kâtipliğiydi. Diğer bölgelerde olduğu gibi Endülüs'te de, şurût ve vesâik ilminin diğer bir yönünü oluşturan, mahkemede cereyan eden olayların ve kadı'nın hükmünün yazıya geçirilmesi işini, kadı'nın kâtibi yapıyordu.[108] Kurtubalı âlim Mesud b. Ömer b. Hıyâr, uzun yıllar boyunca kadı kâtipliği yapmıştır.[109]

Kadı kâtipliği çok önemli bir görevdi ve bu sebeple bu işi yapacak kişide pek çok özellik aranıyordu. Kâtibin düzgün yazı ve ezber kabiliyeti yanında şurût bilgisine sahip ve şer'î ahkâmı bilen bir kişi olması gerekiyordu. Kadılar kâtiplerini kendileri seçiyorlardı.[110]

Kadı kâtipliği düşük bir iş değildi. Pek çok kadı ve şûrâ mensubu fakîh zaman zaman bu görevi yapmış, ayrıca pek çok kadı kâtibi de sonradan kadılığa yükselmiştir. Kâtip, kadı ve mahkemede çalışan diğer memurlar gibi devletten aylık ücret alıyordu.[111]

İlim tahsilinde belirli bir seviyeye gelen âlimler yargı görevi dışında idari görevler de üstlenmekteydiler. Farklı pek çok idari görevde ilim adamlarını görmek mümkündür.

---

[104] Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XX, s. 254-257.
[105] Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis",** s. 244.
[106] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Îsâ B. Dînâr", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXII, s. 479-480.
[107] Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, "**Siyerü a'lâmi'n-nübelâ"**, Daru'l-Hadîs, Kahire 2006, c. XIX, s. 151.
[108] Muhammed Abdülvehhab Hilaf, **Tarihü'l-kaza fi'l-Endelüs: mine'l-fethi'l-İslami ila nihayeti'l-karni'l-hamis el-hicri el-hadi aşer el-miladi,** el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadis, Kahire 1413/1992, s. 278-279.
[109] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c.2, s.132, r.1429.
[110] Hilaf, "**Târîhu'l-kaza fi'l-Endülüs",** s. 279.
[111] Hilaf, "**Târîhu'l-kaza fi'l-Endülüs",** s. 279.

Şehir asayişi ve güvenliğinden sorumlu teşkilat olan ahkamu'ş-şurta, bugünkü polis ile zabıta teşkilatlarının eski şekliydi denebilir.[112] Kurtubalı fakih Ebu İshak İbrahim b. Hüseyin b. Halid, Endülüs Emevileri emîrlerinden Muhammed b. Abdurrahman (852-886) tarafından bu göreve atanmıştır.[113]

Kurtuba kadısı Eslem b. Abdülaziz, kadıların reislerindendir. Nasır lidinillah gazveye gittiği zaman çoğu kere onu kendi yerine vekil bırakmıştır. Onun ilmine, dine bağlılığına ve kararlılığına güvendiği için kendi yerine vekâlet etmesinde bir beis görmemiştir.[114]

Ebu İshak İbrahim b. Harun, Reyye'li olup, Emîr Muhammed b. Abdurrahman'ın özel hazinesi ve sarayının gelir giderlerinden sorumluydu.[115] Ahmed b. Yahya b. Yahya el-Leysî, Kurtuba'lı olup, Emîr Abdullah b. Muhammed devrinde Kurtuba'lı müşavirler arasında, devletin idaresinde emîr tarafından oluşturulan danışma kurulunda görev yapmıştır.[116]

Ebu Amr Ahmed b. Muhammed b. Saîd, Kurtuba'lı olup, Vezirlik ve Mezâlim Mahkemesi Kadılığı yapmıştır. Mezâlim Mahkemesi Kadılığı (Ahkâmü'l-Mezâlim), ülkenin en yüksek yargı organı olup, daha çok idare ile ilgili davalara bakardı.[117]

İlbîre'li (Elvira) Ebu Cafer Ahmed b. Saîd b. Makdes, Emîr el-Mustansır Billah'ın saray kütüphanesinin müdürü olarak, yeni kitaplar toplayıp istinsah yapardı.[118] Ebu Muhammed Abdullah b. Kâsım b. Muhammed, Kurtuba'lı olup, Huttatu'l-Vesâik idareciliğine atanmıştır.[119] Huttatu'l-Vesâik kavramıyla ilgili olarak kaynaklarda bilgiye

[112] Lütfi Şeyban, "İbnü'l-Faradî'nin Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'üne Göre İdarî ve Ticarî hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler", **SÜİFD,** 2006, S. 13, s. 219.
[113] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 16, r. 1.
[114] En-Nubahî, **"Târîhu Kudâti'l-Endelüs",** s. 63.
[115] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 20, r. 15.
[116] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 34, r. 61.
[117] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 49, r. 117.
[118] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 164, r. 165.
[119] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 283, r. 747.

rastlanılmamıştır. Ancak, devletin resmi belgelerinin düzenlendiği merkezin idareciliği olabileceği tahmin edilmektedir.[120]

Abdülmecid b. Abdüssamed, Reyye'li (Raiyo) olup, Emîr Abdurrahman b. Hakem'in Deniz Kuvvetleri Komutanı (Ayn Ale'l-Bahr) idi.[121] Aslen Kayrevan'lı olan Ebu Abdullah Muhammed b. Hişam İbnü'l-Leys el-Yahsûbî, Kurtuba'ya yerleşen *gurabâ*dandır. Evkâf Nezâreti görevinde bulunmuştur.[122]

Ebu Abdullah Muhammed b. Saîd b. Abdullah b. Kart, Kurtuba'lı olup, maliye bakanlığı mesabesindeki Erkâm Nâzırı (en-Nâzır fi'l-Erkâm) olarak görev yapmıştır.[123]

İdarî görev üstlenen âlimler dışında ticaret hayatına atılıp terzilik[124], ummâle(vergi tahsil görevi)[125], esnaflık[126] gibi alanlarda çalışan âlimler de bulunmaktadır.[127]

1.1.3. Eğitim ve Öğretimin Vasıtaları

Eğitim ve öğretim vasıtalarından maksat eğitim ve öğretimin hangi vesilelerle gerçekleştiğini ortaya koymaktır. Endülüs'te eğitim ve öğretimi gerçekleştirme vasıtalarından bir tanesi, mescitlerdeki ders halkaları ve ilim yolculuklarıdır. Ders halkalarında belirli bir olgunluğa ulaştıktan sonra ilim tahsili için çıkılan yolculuklar, ilmin öğrenilmesinde ve ilmi birikimin aktarılmasında ayrı bir öneme sahiptir. Bir başka vesile ise hocaların telif etmiş olduğu veya talebelerin hocalarının görüşlerini yazarak kalıcı hale getirdiği te'lîf eserlerdir.

---

[120] Şeyban, **age**, s. 226.
[121] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 337, r. 867.
[122] İbnü'l-Faradî, **"Et-Târîh",** c. I, s. 412, r. 1083.
[123] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 96, r. 1362.
[124] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 23, r. 22.
[125] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 268, r. 688.
[126] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 39, r. 1199.
[127] Endülüs'te idari ve ticarî hayatta yer alan âlimleri konu edinen makale için bkz. Lütfi Şeyban, İbnü'l-Faradî'nin Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'üne Göre İdarî ve Ticarî hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler, **SÜİFD,** 2006, S. 13, s. 219-239.

1.1.3.1. Ders Halkaları

Ortaçağ'da eğitim ve öğretimin yani tedris faaliyetinin gerçekleştiği en önemli ve en yaygın faaliyet ders halkalarında gerçekleştirilen ilmî faaliyettir. İlmi manada belirli bir birikime ulaşmış bir kimse, mescit veya mederesede oluşturulan ders halkasında kendi eserlerini veya İslamî ilimlerde klasikleşmiş kaynakları okutmaktadır. Bu ders halkalarında hocalar tedris faaliyetini farklı usullerle gerçekleştirebilmekteydiler. Bunlardan bazı ders usulleri, semâ (dinleme), kıraat (okuma), münazara (tartışma), imlâ (yazdırma), münavele ve arz gibi usullerdir.[128]

Ders halkalarında bir eser hoca tarafından okunur, öğrenci dersi dinleyerek bunu rivayet etme hakkı kazanırdı. Hoca bir eseri ezberleyerek hafızasından okuyabildiği gibi kitaptan da okuyabilmekteydi. Ders halkalarındaki en yaygın usullerden biri olan semâyı hocadan dinleyen öğrenciye yazılı bir belge (semâ kaydı) verilirdi. Mesela Humeydî Kurtuba Ulu Camii'nde Ahmed b. Fazl ed-Dîneverî'nin 346/957 tarihli sema kaydını gördüğünü kaydeder. Ahmed b. Fazl 324/936 yılında doğmuş ve semâ kaydında geçen eserleri 22 yaşında öğrenmiş bulunmaktaydı.[129]

Ders halkalarında sayı birkaç kişi ile sınırlı tutulabildiği gibi çok geniş katılımlı dersler de yapılmaktaydı. Mesela Ebu Ali e-Sadefî'nin, hocası Ebu'l-Velid el-Bacî'den naklettiğine göre, Bacî'nin derslerini dinlemek üzere üç bin kişi hazır bulunmaktaydı.[130]

Ders halkalarındaki bir başka usul ise kıraat yani öğrencinin herhangi bir eseri okuması şeklindeydi. Hoca bu esnada öğrenciyi dinler, gerekli yerde tashih ve izahat yapardı.[131] Örneğin İbn Abdilberr, Nesâî'nin "Musannef"ini Abdulaziz b. Abdurrahman'dan kıraat yoluyla almıştır. Bazen de hoca kıraat vazifesi ile uygun gördüğü bir öğrenciyi görevlendirebilirdi.

---

[128] Adıgüzel, **age,** s. 61.
[129] Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis"**, s. 218.
[130] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. I, s. 319.
[131] İbrahim Ali Akış, "**et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs",** Dâru Ammar, Amman 1986, s. 128-129.

Kıraat yoluyla bir eseri alan öğrenciye hocası tarafından kıraat kaydı verilmekteydi. Bu kayıt müstakil olarak verildiği gibi bazen de okunan nüshanın bir tarafına yazılırdı. Bir eserin kıraat yoluyla öğrenilme süresi, eserin hacmi, muhtevası, ders aralığının sıklığı gibi faktörlere göre değişebilmekteydi.

Ders halkalarında sıkça görülen bir başka usul herhangi bir konu ile ilgili farklı görüşlerin tartışılmasıdır. Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi olan Abdullah b. Ahmed (ö. 417/1026) münazara meclislerine hamdele ve salvele ile başlar ardından birkaç hadis okuduktan sonra kısa bir vaaz verirdi. Vaaz sonrasında tartışılan meselelere geçilirdi. Özellikle fıkıh dersleri münazara şeklinde yapılmaktaydı. Bir başka öğretim usulü hocaların öğrencilerine yazdırması şeklinde yapılan imla usulüdür. Saîd el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) ilimler tarihine dair yazdığı eseri "Tabakatu'l-Ümem" bu usulle telif edilmiş eserlerden bir tanesidir.[132]

Ders halkalarında gerçekleştirilen bu tarz usullerle eğitim ve öğretim faaliyeti sürdürülmekteydi. Bu vesile ile talebeler, ilim öğrenmek için hocalar ise ilmi birikimini aktarmak için uygun bir ortama kavuşmuş olmaktaydılar.

1.1.3.2. İlim Tahsili için Yapılan Yolculuklar

İslamî ilimlerin gelişmesinde ve âlimlerin kendilerini yetiştirmelerinde, *rihle,* yani ilim için yapılan yolculuklar büyük bir öneme sahiptir. Endülüs'te ilk dönemlerde âlimler sıkça rihle yapmaktaydılar.[133] Bunun için doğuya gidip senelerce şehir şehir dolaşıp ilim tahsil edenler olurdu. Mesela Kurtubalı âlim Ebu Velid el-Bacî'nin ilim yolculuğuna çıktığı, birçok İslam beldesini görüp oralardaki âlimlerden istifade edip 12 yıl aradan sonra Endülüs'e geri döndüğü aktarılmaktadır. [134]

Belirli bir dönem sıkça yapılan bu seyahatler Endülüs ve doğu dünyası arasındaki ilim alış verişini sağlamanın yanı sıra ilimde derinleşmiş âlimlerin yetişmesine olanak sağlıyor ayrıca farklı coğrafyalarda islam âleminin sahip olduğu ilmî birikimle tanışma ve

[132] Mahmut Kaya, "Sâid el-Endelüsî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 556-557.
[133] Hauari Touati, "**Ortaçağ'da Seyahat",** çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 10.
[134] Ahmet Özel, "Bâcî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. IV, s. 414-415.

o ilmî birikimi elde etme imkânı sunuyordu.[135] Bunun yanı sıra yapılan bu yolculuklar maddi ve manevi bir külfet barındırmaktaydı. Dolayısıyla bu külfeti omuzlayıp Endülüs'ten ayrılıp uzak mesafelere giden bir kişi tabiî olarak hac farizasını da yerine getirmekteydi.[136]

Endülüs'ten doğuya yapılan ilim yolculukları birçok âlimin yaptığı bir şeydi ancak Endülüs'te ilmî birikimin belirli bir seviyeye ulaşmasından sonra ilim yolculuklarına çıkmayan âlimler de olmuştur. Mesela İbn Abdülber, İbn Rüşd el-Ced, Endülüslü muhaddis İbn Beşküval gibi âlimler ilim tahsili için Endülüs dışına hiç çıkmamışlardı.[137]

Endülüs'ten ilim tahsili için ayrılan öğrenciler özellikle Maliki mezhebi yayıldıktan sonra, ağırlıklı olarak Mısır, Irak ve Hicaz'a uğrayıp burdaki Maliki âlimlerden ders almaktaydılar. Daha sonra ise Bağdat ve Dımaşk başta olmak üzere Şafiî ulemadan ders aldıkları görülmektedir. Endülüslülerin ilim tahsili için gittikleri yerler daha çok Kayrevan, Mısır ve Mekke'ydi.[138]

İlim tahsili için Endülüs dışına yapılan seyahatlerin yanı sıra doğudan Endülüs'e aynı şekilde ilim maksatlı seyahatler yapılmaktaydı. Ayrıca Endülüslü âlimler, ilim tahsili için bazen de Endülüs içerisinde seyahat yapmaktaydılar.

İlim tahsili için yapılan seyahatlerin, ilmî birikimin aktarılmasındaki rolü yadsınamayacak derecede büyük olmuştur. İlmî faaliyetlerin devamını sağlayan bir başka faaliyet alanı, eser telifidir.

1.1.3.3. Te'lif Eserler

İlim adamlarının, müktesebatı, dinî ilimlerin yanı sıra, matematik, astronomi, tıp ve eczacılık gibi farklı alanlarda sahip olduğu zenginlik, gerek ihtisas alanlarıyla ilgili

[135] İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 107.
[136] Adıgüzel, **age,** s. 72.
[137] Adıgüzel, **age,** s. 72.
[138] Adıgüzel**, age,** s. 72.

kaleme aldıkları eserlerin telif tarzında gerekse dinî ilimlere dair sahip oldukları malumatla kendini göstermektedir.[139]

Eğitim ve öğretim faaliyetinin belirli bir disiplin içerisinde devamlı ve sistematik bir hal alması, bu alanda yapılacak eser te'lifi ile mümkündür. Bu anlamda yazılı eserler mezheplerin yayılmasında, kökleşmesinde ve devamlılığını sürdürmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Endülüs'te telif geleneğinin yaygın olduğu alanlardan biri fıkıh ilmidir.[140] Maliki mezhebinin Endülüs'e taşınmasında ve kök salmasında, İmam Malik'ten ders alıp bunları kayda geçirip Endülüs coğrafyasına getiren öğrencilerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bununla birlikte Endülüs'te yıllarca okutulan İmam Malik'e ait olan "el-Muvatta" adlı eserin kaleme alınan şerhleri büyük bir öneme sahiptir. Bu eserler Endülüs'te te'lîfin bir yönünü oluştururken bir diğer yönü de ders halkalarında veya müftü ve kadılara getirilen meselelere yönelik âlimlerin bulduğu çözüm ve fetvaların kayda geçirilmesi oluşturmaktadır. Özellikle de bir diğer yargı alanında zengin bir telifat oluşmuştur.

Endülüs'te yargı hukukuna önem veren Maliki ulema, *Nevazil,*[141] *Vesâik, Şurut,*[142] *Mâcerâ bihi'l-amel* ile *fetva* gibi farklı te'lif geleneği ortaya koymuştur. Endülüs'teki te'lif geleneğinin, yaygınlığı zengin nevazil edebiyatı bir yana Şürût ve vesâik ilminde de kendisini göstermektedir. Nevazil, mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış meseleler için kullanılan bir terim olmakla birlikte Malikî gelenek içerisinde kadıların yargı görevi yaparken karşılaştıkları bazı olayları ve Malikî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde gelişen amelleri göstermektedir.[143]

Endülüs'te nevazil eserlerinin başlangıcını h. II. asrın sonu ve h. III. asrın başlarına kadar götürmek mümkündür. Zira İmâm Mâlik'ten sonra Endülüs'te fıkıh

---

[139] Adıgüzel, **age,** s. 115.
[140] Cevdet Hilâl, "**Kurtuba fi't-tarihi'l-İslâmî",** Dârü'l-Kalem, Kahire 1962, s. 101.
[141] Bu alanda yazılmış müstakil bir çalışma için bkz. Hafsa Kesgin**, "Maliki Fıkıh Geleneğinde Nevazil: Endülüs Örneği"**, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2013.
[142] Bu alanda yazılmış müstakil bir çalışma için bkz. Hacer Kontbay, **"Endülüs'te şurut (belgeleme) ilmi",** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002.
[143] Eyyüp Said Kaya, "Nevâzil", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. XXXIII, s. 34-35.

geleneğinin temel başvuru kaynaklarından birisi olan, Sahnûn'un (ö. 240) İbnu'l-Kâsım'dan (ö. 191) rivâyet ettiği "el-Müdevvenü'l-kübrâ", İbnu'l-Kâsım'a sorulan sorulardan müteşekkildir. İbnu'l-Kâsım, söz konusu sorulara İmâm Mâlik'ten duyduklarına (semâ) binâen cevap vermiş, ondan cevap bulamadığı hususlarda ise içtihâd etmiştir.[144] Sahnûn'un söz konusu eseri ilk nevazil örneklerinden biri olarak sayılabilecek bir eser iken bunun dışında Endülüslüler nezdinde çok fazla itibar gören Utbî'nin, "el-Müstahrace mine'l-esmi'a" isimli eseri, aynı şekilde nevazil türünün bir başka örneğini teşkil etmektedir.[145]

Kaynakların verdiği bilgiye göre nevazil ismiyle atıfta bulunulan ilk eser İsâ b. Dinar'ın (ö. 212), fıkhî faaliyetini içeren "en-Nevâzil" isimli eseridir.[146] Söz konusu eserleri te'lif eden İmam Malik'in öğrencilerinin te'lif yönündeki bu gayretleri daha çok mezhep fıkhına dair temel metinler oluşturma ve tevarüs ettiği geleneği muhafaza etmeye yönelik çabalardır. Asıl gaye mesaile cevap vermekten ziyade mezhebe ait müdevvenât oluşturmaktır.[147] Bu müdevvenat Maliki mezhebinin yargı alanında zengin bir birikime sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Endülüs'te Şürût ilmi, hukukî muameleleri ve mahkeme kayıtlarını belgeleme usulünü konu alan ilim ve bu alanda yazılan eserlerin ortak adıdır.[148] Endülüs'te yazı ile ilgili gelişmiş bir alanın varlığı, Şürût belgelerinde de kendini göstermektedir.

İlimde belirli bir seviyeyi yakalayan âlimler eser te'lifinde bulunmuşlardır. Bu âlimlerden sadece bir tane örnek vermek bile Endülüs'te eser telifinde bulunmanın önemini ve alimlerin eser telifinde bulunmaya gayret gösterdiklerini anlatmaya yetecektir. Örneğin, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) "el-Münteka", "İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl", "el-İşârât"" isimli eserleri, yazmış olduğu eserlerden sadece

[144] Ali Hakan Çavuşoğlu, "El-Müdevvenetü'l-Kübrâ", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXX1, s. 470-473.
[145] Hafsa Kesgin, "Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı", **SÜİFD**, 2014, c. XVII, S. 30, s. 4.
[146] Muhammed İbrâhîm 'Alî, "**Istılâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyye",** Dâru'l-Buhûs, Mekke 2000, s. 208.
[147] Kesgin, "Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı", **SÜİFD**, s. 5.
[148] Fahrettin Atar, "Şürût Ve Sicillât", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 270-273.

birkaçıdır.[149] "İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl" adlı eser fıkıh usulü alanında yazdığı bir eserdir. Daha çok cedel metodunun hâkim olduğu eserde Mâlikî mezhebinin görüşleri yanında Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin görüşleri de mukayeseli olarak ele alınmıştır.

1.2. FIKIH İLMİ VE MALİKİ MEZHEBİ

1.2.1. Fıkıh İlminin Endülüs'te Gelişimi

Endülüs'ün fethi gerçekleştiğinde İslamî ilimler henüz tam olarak teşekkül etmemiştir. Endülüs'e ilk giren fatihler arasında sahabi ve tabiin âlimleri bulunmaktadır. Fetih için bölgeye gelen Müneyzir el-İfrikî, gibi bazı sahabi ve Musa b. Nusayr (ö. 97/715), Haneş es-San'anî (ö. 100/718) ve Ali b. Rabah el-Lahmî (ö. 114/732) gibi tabiin âlimleri bölgede İslam'ın yayılması için çaba sarfetmişlerdir.[150] Zamanla bölgeye İslam'ın nüfuz etmesinden sonra Endülüs'te ilim öğrenmek için oluşturulan ders halkalarında öğrenciler yetiştirilmiştir. Belirli bir ilmi olgunluğa ulaşanlar, bir sonraki aşamada Endülüs dışına çıkıp islam coğrafyasının çeşitli bölgelerine gitmişler ve yıllarca ilim öğrenmek için çaba sarfetmişlerdir. Endülüs'te gelenek haline gelen ilmi seyahatler (rihle) netecesinde doğuda ilmi birikime ve yetkinliğe ulaşan âlimler, Endülüs'e dönerek bu ilmî birikimi Endülüs'e taşımışlardır.[151]

İslami ilimlerin henüz tam taşekkül etmediği Endülüs'te âlimler, bir alanda yetkin olsalar dahi İslamî ilimlerin her alanında malumat sahibidirler. Çünkü oluşturulan ilim halkalarında İslamî ilimlerin hepsi okutulmaktadır. Bundan ötürü bir disiplinin teşekkülünü tam olarak tespit etmek zor olmaktadır.[152] Bu zorluk Fıkıh ilmi için de geçerlidir. Ancak bilinen bir gerçektir ki Endülüs'ün fethi gerçekleştikten sonra bölgeye

[149] Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b Muhammed b. İbrahim b. Ebibekr b Hallikân, **"Vefayatu'l-A'yân ve enbâi ebnâi'z-Zaman**", thk. İhsan Abbâs, Daru Sadr, Beyrût 1907-1994, c. II, s. 409; İbn Beşküvâl, "**es-Sıla",** c. I, s. 200; En-Nubahî, **"Târîhu Kudâti'l-Endelüs",** s. 95.
[150] Mustafa İbrahim Muşinî, "**Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs",** Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1986, s. 39-44.
[151] Hatiboğlu, "Rihle", s. 107.
[152] Muşinî, "**Medresetü't-tefsîr",** s. 79-80.

gelenler daha çok Şam taraflarından gelmekteydi. İslam hakimiyetinin erken dönemlerinde Şam bölgesinin meşhur fıkıh alimi, Abdurrahman el-Evzaî'nin (ö. 157/773) görüşlerinin benimsendiği ve ona nispet edilen Evzaî mezhebinin yayıldığı bilinmektedir.[153] Bundan dolayı Endülüs'te kabul gören ilk mezhep Şam bölgesinin fıkıh âlimi olan Evzaî'nin mezhebi olmuştur. Ancak fetihten sonraki asırda Malik b. Enes'in yanında ders gören Endülüs'lü öğrencilerin Maliki mezhebini yaymaya yönelik çabalarından sonra Maliki mezhebi, emirler tarafından desteklenir ve Evzaî mezhebinin yerini alır. İmam Malik'in öğrencisi Yahya b. Yahya el-Leysî'nin (ö.234/849), Emir I. Hişam'a olan yakınlığı neticesinde Maliki mezhebi Endülüs'te kabul gören mezhep olur.[154]

1.2.2. Endülüs'te Maliki Mezhebi

Maliki mezhebinin Endülüs'te kabul görmesinde birden çok sebep zikredilebilir. Siyasi mecradaki hareketlilikler de bu sebeplerden bir tanesidir. Siyasi hareketliliklerin fıkıh ilminin seyrine olumlu veya olumsuz tesiri olduğu bilinmektedir.[155] Endülüs'te Maliki mezhebinin kabul görmesinde emir ve halifelerin tutumları etkili olmuştur. Endülüs Emevileri devletinin bağımsızlığını ilan etmesi, İslam devletinin önemli ve büyük bir parçasının kopması anlamına gelmekteydi. Bunun neticesinde Abbasîler ve Endülüs Emevileri arasında siyasî bir rekabet söz konusu olduğu için bu her iki devlet arasındaki ilişkiler genel anlamda olumsuz bir tablo sergilemiştir. Hukuk alanında da aynı durum karşımıza çıkmaktadır. Abbasîler, Mağrip'te Hanefî mezhebini kabul etmekteyken Endülüs'te emirlik dönemi ile birlikte Maliki mezhebi kabul gören mezhep olmuştur.[156]

Malikî mezhebinin Endülüs'te kabul görmesinde, İmam Malik'in ders halkalarına katılan ve Endülüs'e dönen öğrencilerin büyük bir katkısı olmuştur. İmam Malik Medine'de bulunan saygın âlimlerden biriydi. Hac farizasını yerine getirmek isteyen

---

[153] Salim Öğüt, "Evzaî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. XI, s. 546-548.
[154] Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", s. 510-513.
[155] İlyas Üzüm, "Mezhep", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 526-532.
[156] Hasan İbrahim Hasan, **İslam tarihi: Abbasilerin ikinci dönemi (232-447/847-1055)**, çev. Ahmet Turan Aslan, Hamdi Aktaş, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Yakup Çiçek, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 137.

kimseler, Medine'de Peygamberin kabrini ziyaret etmekle birlikte burdaki ilim halkalarına katılıp ilmî bir müktesebat elde etmekteydiler. Hadis ilmini çok iyi bilen İmam Malik, fıkıh bilgisi ile de Medine'nin gözde âlimlerinden biriydi.[157] Ders halkalarında öğrenci yetiştiren İmam Malik, Endülüslü öğrencilere ayrı bir değer atfetmekteydi. Onlara olan sevgisini ve ilgisini onlara verdiği lakaplarla göstermekteydi. Yahya b. Yahya el-Leysî'ye 'Akîlu'l-Endelüs lakabını vermişti.[158] İmam Malik'ten ders alan öğrenciler, Endülüs'e döndüklerinde Malik'in yöntemlerini takip etmiş ve onun kitabı "Muvatta"yı yanlarında Endülüs'e getirerek derslerde okunması gereken bir kitap olarak kabul etmişlerdir. "Muvatta" üzerine pek çok şerh ve haşiye yazmışlardır.[159] Endülüslü öğrencilerin mezhebi yaymaya yönelik faaliyetlerinin ve "Muvatta" üzerine yazmış oldukları şerh ve haşiyelerin neticesinde Maliki mezhebi Endülüs'te yayılan mezhep olmuştur.

Endülüs'te Maliki mezhebinin yayılmasını ve kökleşmesini sağlayan isimleri zikredelim.

Ebû Abdillâh Ziyâd b. Abdirrahmân b. Ziyâd b. Abdirrahmân b. Züheyr el-Lahmî (ö. 193/808-809) : Kurtuba ehlindendir. Şebtûn lakabı ile tanınmaktadır. Doğuya seyahat yapıp İmam Malik'ten, Muvatta'yı dinler. Malik b. Enes'in fıkhî görüşlerinin yer aldığı mesail derlemesiyle (Semâu Ziyâd) Kurtuba'ya döner. Endülüs'e İmam Malik'in eserini getiren ilk kişi olarak bilinir.[160]

Malik b. Enes'ten, Muvatta'yı dinleyen son öğrencilerdendir. Medine fukahâsının ilmî görüşlerini ilk defa yazılı olarak Endülüs'e getirmesi, onu değerli kılmaktadır. İlmî birikiminden ve fıkhî derinliğinden dolayı *Endülüs Fakihi* olarak tanınmaktadır.[161]

Ebû Muhammed Îsâ b. Dînâr b. Vâkıd el-Gâfikî el-Kurtubî (ö. 212/828) : Tuleytula'da doğmuştur. Tuleytula ve Kurtuba'da eğitim görür. İlmi tahsili ve hac için

[157] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. I, s. 266
[158] Halil İbrâhim Kübeysi, **"Devrü'l-fukaha fi'l-hayati's-siyasiyye ve'l-ictimaiyye bi'l-Endelüs fi asri'l-imare ve'l-hilafe",** Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 2004, s. 50.
[159] El-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"**, c. II, s. 46.
[160] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şebtûn", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 398-400.
[161] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh",** c. I, s. 154.

Harameyn'e gider. Kahire'de İmam Malik'in önde gelen talebesi Abdurrahman b. Kasım'dan fıkıh ve hadis okur. Takvası ve zühdü ile tanınan Îsâ b. Dînâr, Endülüs'te Maliki mezhebinin otoritesi ve fetva merci'i idi. Maliki mezhebinin, Evzai mezhebinin yerini almasında önemli bir role sahiptir. Kaynaklarda, Maliki fıkhına dair on cüzden oluşan el-Hidâye adında bir te'lîfâtı olduğu zikredilmektedir.[162]

Ebû Muhammed Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî el-Masmûdî el-Kurtubî (ö. 234/849) : Kurtuba ahalisindendir. Hocası Şebtun'dan, "Muvatta"yı okur. Sonrasında doğuya yaptığı ilim yolculuğunda Malik b. Enes'ten ders alır. Kurtuba müftüsü İsâ b. Dînâr'ın vefatı üzerine onun yerine getirilir. Kadılık makamına geçmek istemez ancak kadı tayin ve azillerinde yetki sahibi olur.[163] Kaynaklarda, Maliki fıkhın getiren ilk kişi olarak, Şebtun, İbnü'l-Kasım'ın görüşlerini meşhur eden kişi olarak, Îsâ b. Dînâr zikredilirken, mezhebin Endülüs'te hızla yayılması ve resmî mezhep olması sürecinde Yayha b. Yahya'nın fetva ve yargı alanındaki otoritesinden bahsedilmektedir.[164]

Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî (ö. 238/853) : Aslen Tuleytula'dan olup Kurtuba'da doğar. Doğuya ilim tahsili için gidip İmam Malik'in öğrencilerinden ders alır. Maliki mezhebi'nin, Evzai mezhebinin yerini almasında etkin rol oynamıştır.[165] İlmî birikimiyle, yazdığı eserlerle ve yetiştirdiği öğrencilerle Maliki mezhebinin Endülüs'te yerleşmesinde önemli bir yere sahiptir. İmam Malik ve talebelerinin görüşlerinin sistematik bir şekilde tedvin edilmesinde ve mezhep doktrininin oluşum ve gelişiminde katkısı olmuştur.[166] İmam Malik'in mezhebi ile alakalı yazdığı çok fazla eser vardır. "el-Vâdıha", "Tefsîru'l-Muvatta'", "Tabakatu'l-Fukahâ ve't-Tabiîn", "en-Nâsih ve'l-Mensûh", "İ'râbu'l-Kur'ân" adlı eserler onun yazmış olduğu eserlerden bazılarıdır.[167]

---

[162] Yaşaroğlu, "Îsâ b. Dînâr", s. 479-480.
[163] Çavuşoğlu, "Yahyâ B. Yahyâ El-Leysî", s. 267-269.
[164] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. II, s. 663; İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh"**, c. II, s. 192.
[165] Muşini, "**Medresetü't-tefsir fi'l-Endelüs",** s. 59.
[166] Tahsin Görgün, "İbn Habîb Es-Sülemî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XIX, s. 510-513.
[167] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh"**, c. II, s. 191.

Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (ö. 474/1081) : Kurtuba ahalisindendir. İlim tahsili için doğuya yaptığı yolculukta, Hicaz, Bağdat, Dımaşk, Halep ve Mısır'a giden Bacî, on iki yıllık ilim yolculuğu neticesinde hadis, fıkıh, kelam, cedel, usul ve edebiyatta derin bir malumata sahip olarak Endülüs'e döner.[168] "el-Münteka", "İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl", "el-İşârât"" isimli eserler yazmış olduğu eserlerden sadece birkaçıdır.[169] "İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl" adlı eser fıkıh usulü alanında yazdığı bir eserdir. Daha çok cedel metodunun hâkim olduğu eserde Mâlikî mezhebinin görüşleri yanında Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin görüşleri de mukayeseli olarak ele alınmıştır.

Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 520/1126) : Kurtuba'da doğmuş olup aslen Sarakusta'lıdır. Aynı künye ve nisbeye sahip olan ve daha çok felsefeci kimliğiyle tanınan torunu, İbn Rüşd el-Hafîd şeklinde anılırken, kendisi de İbn Rüşd el-Ced (el-Ekber, el-Fakîh) olarak anılmaktadır. İlim tahsiline Kurtuba'da başlayan İbn Rüşd, hayatı boyunca Kurtuba'dan hiç ayrılmaz. Dinî ilimlerde kendisini yetiştirip, fıkıh ve fıkıh usulünde derinleşir. Kırk yaşlarındayken ders ve fetva vermeye başlar, döneminin önde gelen fakîhleri arasında yer alır. Kurtuba camii baş imamlığı yapan İbn Rüşd'ün burdaki derslerine çeşitli bölgelerden öğrenciler katılmaktaydı. Kaynaklarda kırka yakın öğrencisinin ismi sayılmaktadır.[170] "el-Beyân ve't-tahsîl", "el-Mukaddimât", "en-Nevâzil", "Câmi'" adlı eserler yazmış olduğu eserlerdendir.[171]

1.2.3. Maliki Mezhebinin Baskın Karakteri Üzerine

Endülüs'te uzun yıllar boyunca tek mezhep olabilmeyi başaran Maliki mezhebi, bu bölgede baskın bir karakter sergilemektedir. Bu baskın karakterin oluşumunda birçok faktörün etkisi bulunmaktadır. Siyasî destek alması bu faktörlerden birini oluşturmaktadır. Makdisi'nin, Ahsenü't-Tekasim adlı eserinde Emir I. Muhammed'in

[168] Özel, "Bâcî", s. 414-415.
[169] En-Nubahî, **"Târîhu Kudâti'l-Endelüs"** s. 95, İbn Hallikân, "**Vefayatu'l-A'yân**", c. II, s. 409; İbn Beşküvâl, "**es-Sıla",** c. I, s. 200.
[170] Bardakoğlu, "İbn Rüşd", s. 254-257.
[171] Ed-Dabbî, "**Buğyetü'l-Mültemis",** s. 500; İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. II, s. 576.

şöyle dediği nakledilmektedir. "Medine fakîhi (İmam Malik) bize kâfidir. Ben, ülkemde iki mezhep istemiyorum."[172] Bu hadiseye bakılarak Emir Muhammed'in Maliki mezhebini tercih etmesinin arka planındaki sebep olarak, Maliki mezhebinde var olan otoriteye kayıtsız şartsız itaati emretmesi gerekçe gösterilmektedir.[173]

IX. yüzyılın ilk yarısından sonra pek çok "Muvatta" şerhi yazılır. Bunlardan ilki Abdülmelik b. Habib'in *"Vadıha"* adlı eseridir. Bu şerh ibn Habib'in Kurtubalı talebesi Yahya b. İbrahim tarafından tekrar şerhedilir. Görüldüğü üzere Malikî mezhebine ait metinlere büyük bir değer atfedilmektedir. IX. Asrın ortasına gelindiğinde ise Malikî fakih Yahya b. Yahya emirlere hangi kadıları tayin etmeleri gerektiğini söylemektedir. Bu durum Maliki fukahanın kadı atamalarında söz sahibi olduğunu ve emir veya halifelerin kadı tayin ederken Maliki mezhebi âlimlerinin görüşlerine son derece önem verdiğini göstermektedir.[174]

Garoudy'ye göre 929'da III. Abdurrahman ile başlayan ve 976'da II. Hakem'in vefatıyla sona eren dönem dışındaki tüm dönemlerde merkeziyetçi ve istibdatçı hakimiyetin desteği ile Endülüs'te Maliki fukahanın egemenliği hüküm sürmektedir.[175]

Murabıtlar döneminde gelindiğinde ise güçlenen Malikî fukaha, Endülüs'e getirilen Gazzali'nin kitabının iki sebepten ötürü yaktırılmasını emreder. Kitap, fıkhî metod ve ahkam bakımından Şafii mezhebi doğrultusunda yazılmıştır. Ayrıca Malikî fakihlerin metoduna zarar vermesinden korkulan kelami düşünce metoduna sahip tasavvufî bir eserdir.[176]

---

[172] Muhammed Halid Mesud, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış**",** Çev. Muhammed Tayyib Kılıç, **İstem,** 2019, S. 14, s. 412.
[173] Roger Garaudy, "**Endülüs'te İslam: Düşüncenin Başkenti Kurtuba",** çev. Cemal Aydın, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2014, s. 58.
[174] Garaudy, "**Endülüs'te İslam"** s. 59.
[175] Garaudy, "**Endülüs'te İslam"** s. 57.
[176] Hasan İbrahim Hasan, "**İslam tarihi",** s. 138.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE DİĞER MEZHEPLER

Bu bölümde, Endülüs'te Maliki mezhebi dışında varlık gösteren mezhepler ele alınacaktır. Endülüs'te belirli bir dönem rağbet görmüş mezheplerden olan Evzaî mezhebi ve Zahirî mezhebinin yanı sıra günümüzde hala farklı bölgelerde varlık sürdürmekte olan mezheplerden, Hanefî, Şafiî ve Hanbelî mezhepleri incelenecektir. Endülüs'te ilk dönemlerde âlimlerin birçok alanda malumata sahip olmasından dolayı mezheplerin teşekkülünü tespit etmek zor olmaktadır.[177] Bununla birlikte mezheplerin Endülüs'teki varlığını tespit etmeye çalışırken kaynaklarda farklı mezheplerle ilgili yeterli bilgi bulunmadığı için bu konuyu temellendirmeye çalışırken, daha çok mezhep müntesipleri hareket noktamızı oluşturacaktır.

2.1. EVZAÎ MEZHEBİ

Abdurrahman el-Evzaî'nin görüşleri ile teşekkül eden bu mezhep Evzâiyye adıyla bilinmektedir.[178] Şam bölgesinin önde gelen âlimi ve Evzaî'nin hocası Mekhûl 112/730 yılında vefat ettikten sonra, kaynakların belirttiğine göre dönemin Şam valisinin de teşvikiyle 113/731-732 yılında yirmi beş yaşındayken fetva vermeye başlayan Evzâî, hayatının sonuna kadar bu görevi ifa etmiş ve binlerce meselede görüş beyan etmiştir.

[177] Şentürk, Mustafa, "Endülüs Tefsir Kültürü", **HÜİFD**, 2012, c. XI, S. 21, s. 56.
[178] Öğüt, "Evzaî", s. 547.

Evzâî, Şam halkının müftüsü ve tabi oldukları müçtehidi olmuştur. Onun mezhebi başlıca Suriye, Irak, Hicaz, Mısır, Mağrib ve Endülüs'te yayılmıştır.[179]

2.1.1. Evzaî Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi

Endülüs'ün fethinden sonra müslümanlar, bir yandan, İslam'ın yayılıp kök salması için çaba sarf ederken öte yandan ortaya çıkan yeni sorunlara çözüm üretmeye çabalıyorlardı. Mezheplerin henüz tam teşekkül etmediği, mezhep âlimlerinin hâlâ hayatta oldukları bu dönemde Şam taraflarından gelen fatihler Şam bölgesinin imamı olan, Evzaî'nin fıkhına göre hareket etmişler, sorunları çözmede İmam Evzaî'nin görüşlerini esas almışlardır.[180]

Evzaî mezhebinin Endülüs'te gelişmesinin arka planında Endülüs ve Şam arasındaki güçlü bağlar etkili olmuştur. Öyle ki Şamdan Endülüs'e sürekli bir göç hareketinin gerçekleşmesi, Şam ve Endülüs arasında sosyal, kültürel ve ilmi yönden bir hareketliliğe sebep olmuştur. İmam Evzaî'nin mezhebinin Endülüs'te yayılması bu hareketliliklerden kaynaklanmaktadır.[181]

Evzaî mezhebinin tam olarak hangi tarihte Endülüs'e girdiği net olmamakla birlikte bununla ilgili farklı görüş benimseyenler bulunmaktadır. İbnu'l-Faradî, Evzaî mezhebinin, Endülüs Emevîleri'nin hilafetinden önceki dönem olan Valilikler Döneminde Endülüs'e girdiğini ifade etmektedir.[182] Kadı İyâz ise, Evzaî mezhebinin, fetihten itibaren Endülüs'te yayıldığı görüşünü benimsemektedir.[183] "Nefhu't-Tîb" adlı kitabında Makkarî de aynı görüşü benimsemektedir.[184]

Evzaî mezhebinin, bir mezhep olarak h. 125 senesinde Endülüs'e girmiş olduğunu düşünenler de bulunmaktadır. Çünkü bu senede Şam tarafından Belc b. Bişr el-Kuşeyrî

---

[179] Nevevî, "**Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât",** c. I, s. 79; Evzai mezhebi ile alakalı yazılmış bir makale için bkz. Ertuğrul Boynukalın, "Evzai ve Fıkhi mezhebi", "**SÜİFD",** 2011, c. XIII, S. 23, s. 1-33
[180] Özdemir, "Endülüs", s. 221.
[181] İbn Hallikan, **"Vefayât",** c. III, s. 127.
[182] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh",** c. I, s. 181, r. 456.
[183] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. I, s. 66.
[184] El-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"**, c. III, s. 230.

ve beraberinde pek çok âlim Endülüs'e girmiştir. Hilafet zamanına gelindiğinde ise fıkıh tedrisinde, muamelat konularında ve kanun koymada, İmam Evzaî'nin görüşlerinin esas alındığı belirtilmektedir.[185]

Endülüs'ün fethi h. 92/711 tarihinde gerçekleşmiş olup, İmam Evzaî'nin doğum tarihi ise h. 88/707 yılındadır. Her ne kadar İmam Evzaî'nin küçük yaşlardan itibaren ilmi bir olgunluğa eriştiği söylenmekteyse de yaptığı rihleler de dikkate alınırsa Evzaî mezhebinin Endülüs'e tesir edecek seviyeye gelebilmesi ancak daha sonraki dönemlerde mümkün olabilmektedir.[186] Dolayısıyla ilk fetihler esnasında değil de sonraki dönemlerde Endülüs'e girmiş olması daha muhtemel görünmektedir.

Evzaî mezhebinin Endülüs'te yayılması, Endülüs Emevileri Dönemi'ne denk gelmektedir. Bunda Abdurrahman ed-Dâhil'in etkisinden bahsedilmektedir. I. Abdurrahman Endülüs'te, siyasi rakipleri olan Abbasilere karşı Evzaî mezhebini desteklemiş ve kendi bölgesinde fetva konusunda Şam etkisini sürdürmek istemiştir.[187]

Evzaî mezhebinde savaş hukuku ile alakalı hükümlerin çokça bulunmasının, Evzaî mezhebinin Endülüs'te yayılmasında etkisi olduğu düşünülmektedir.[188] Ancak bu görüş şu sebepten ötürü eleştirilmektedir. Şayet savaş ve cihat hükümlerinin çokça bulunmasından ötürü yayılan bir mezhepse bu mezhebin sonradan inkıtaya uğramaması gerekirdi. Çünkü Endülüs, tarih boyunca cihad yapılan bir yer olmuştur.[189] Fakat tarihi verilere bakıldığı zaman Endülüs'te cihad ruhu devam etmesine rağmen Evzaî mezhebi Endülüs'te varlığını sürdürememiş yerini daha sonra Maliki mezhebine bırakmıştır.

Kanaatimizce savaş ve cihatla alakalı hükümlerin bu mezhebin yayılmasını sağlayıcı bir faktör olması muhtemel bir sebep olmakla birlikte, mezhebin inkıtaya uğraması ve yerini başka bir mezhebe bırakması söz konusu mezhebin yayılmasını sağlayacak, idame etmesine olanak verecek başka bir takım saiklerden mahrum

[185] Şa'ravî, "**el-Emeviyyûn"**, s. 181.
[186] Öğüt, "Evzaî", s. 546-548.
[187] Şa'râvî, Emeviyyûn, s. 183-184.
[188] Ahmed Muhtar el-Abbâdî, "**fî Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endülüsî"**, Beyrut 1972, s. 319.
[189] Kübeysi, **"Devrü'l-fukaha",** s. 31.

olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kaynaklar, Evzaî mezhebinin sadece Endülüs'te değil, yayılma imkânı bulduğu diğer yerlerde de inkıtaya uğradığını göstermektedir.[190]

Bu mezhebin ne zamana kadar Endülüs'te varlığını sürdürdüğü ile alakalı Zehebî, Evzâîliğin, yerini 230 (844) yılından sonra Mâlikîliğe bıraktığı yolunda bir tesbitte bulunmaktadır.[191] Kimine göre ise h. 200'lü yıllardan sonra kesintiye uğramış bulunmaktadır.[192] Kaynaklarda verilen bilgiler genel olarak değerlendirildiğinde Evzaî mezhebinin, Endülüs'te fetihten sonraki ilk asır içerisinde varlık göstermiş olduğu sonrasında ise inkıtaya uğradığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Evzaî mezhebi yaygınlığını, Maliki mezhebi Endülüs'e girene kadar sürdürmüşse de, Malikî mezhebinin varlığı ya da resmi mezheb olarak kabul edilmesi, Evzaî mezhebinin tümden ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Sadece nüfuz alanını yavaş yavaş Maliki mezhebine devrettiği sonucu çıkarılabilir. Bununla beraber bölge halkları her ne kadar Evzaî mezhebini bırakıp Maliki mezhebini kabul etmişlerse de, şahsi olarak Evzaî mezhebini mezhep olarak devam ettirenlerin bulunması muhtemel bir durumdur.

2.1.2. Evzaî Mezhebi'nin Müntesipleri

Endülüs'te Evzaî mezhebi hakkında elimizde yeterli malumat bulunmadığı için mezhebin tam olarak ne zaman intişar bulduğu hangi yerlerde görüldüğü, gelişimi ve telif eserleri hakkında net bir şey söylemek imkânsız hale gelmektedir. Ancak kaynaklarda Evzaî mezhebini benimsemiş olan sınırlı sayıda âlimden bahsedilmektedir. Biz de ulaştığımız kadarıyla bu isimleri aktaracağız.

Sa'sa'a b. Sellâm el-Endelüsî (ö. 192/808) : Evzaî mezhebini Endülüs'e taşıyan ilk kişidir, Evzaî'nin talebelerindendir. Abdurrahman b. Muaviye (ö. 172/788) döneminde Endülüs'te fetva makamına getirilmiş, ayrıca Kurtuba'da hatiplik görevi yapmış, 40 yıl

[190] Öğüt, "Evzâî", s. 546-548.
[191] Öğüt, "Evzâî", s. 546-548.
[192] 'İyâz, "**el-Medârik**", c. I, s. 79.

kadar bu hizmetlerde bulunmuştur. Vefat tarihi ile alakalı farklı rivayetler olduğu için farklı tarihler zikredilmektedir.[193]

Abdullah b. Zûnân, Ebu Mervan künyesi ile bilinmektedir. Sa'sa'a b. Sellam'dan sema yoluyla hadis dinlemiş ve rihle yapmıştır. Medinedeki âlimlerden ders almıştır. Hişam b. Abdurrahman zamınında Yayha b. Yahya el-Leysî ile birlikte fetva verdiği anlaşılmaktadır. İlk önce Evzaî mezhebini benimsemiş sonra Maliki mezhebine geçmiştir. Faziletli ve vera sahibi bir fakih olduğu anlatılmaktadır.[194]

Züheyr b. Malik el-Belvî: Kurtuba ehlindendir. Ebu Kinane künyesi ile bilinmektedir. Valilikler döneminde Endülüslüler tarafından benimsenen Evzaî mezhebini benimsemiştir. Rivayetlerde Endülüs'te Evzai mezhebine göre amel etmeye devam eden tek kişi olduğu aktarılmaktadır. Endülüs Emevileri'nden Emir Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 238/852) emirliğinin ilk yıllarında vefat etmiştir.[195]

Yukarda ismi geçen âlimler Evzaî'nin, mezhep görüşünü benimseyen âlimlerdir. Bunlar dışında kaynaklarda Evzaî'den rivayette bulunan Endülüslü âlimler bulunmaktadır. Ancak bir fakihten rivayette bulunmak kesin olarak o âlimin mezhebini benimsemiş olmak anlamına gelmemektedir. Fakat o mezheb hakkında malumat edinmiş olmak açısından önem arzetmektedir. Musab b. İmran,[196] Muhammed b. İshak,[197] Esed b. Abdurrahman,[198] gibi âlimlerin İmam Evzaî'den rivayette bulundukları kaynaklarda zikredilmektedir.

Evzai mezhebi ile alakalı görüldüğü üzere kaynaklarda sınırlı sayıda âlimin ismi zikredilmektedir. Bunun farklı birçok sebebi olmakla birlikte sebeplerden biri de şu olsa gerek, Evzaî mezhebinin bir mezhep olarak doğudaki İslam coğrafyasında olduğu gibi Endülüs'te de inkıtaya uğraması yerini başka bir mezhebe bırakmasını gerektirmiştir. Doğal olarak, bu mezhebin müntesipleri de Evzaî mezhebinin yerine geçen mezheb olan

[193] Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis",** s. 244.
[194] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. IV, s. 110.
[195] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh",** c. I, s. 181, r. 456.
[196] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh"**, c. II, s. 134, r. 1432.
[197] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh"**, c. II, s. 3, r. 1099.
[198] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 74, r. 239.

Maliki mezhebine yönelmişlerdir. Bu sebeple kaynaklarda çok az müntesibi zikredilmektedir.

Evzâî mezhebinin zamanla taraftar bulamayıp ortadan kalkmasına tesir eden bir başka sebep, öğrencilerinin ekolün yayılması ve hocalarının görüş ve fetvalarının kitaplaştırılmasında diğer mezhep mensuplarının gösterdikleri çabayı ve itinayı göstermemiş olmalarıdır. Ancak Evzâî'ye ait görüşlerin tefsir, hadis ve fıkıh kitaplarında dağınık bir vaziyette bulunduğu unutulmamalıdır.[199]

2.2. ZAHİRİ MEZHEBİ

Zahiri mezhebi, Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884) nin fıkha dair görüşlerini asas alan mezheptir.[200] Davud b. Ali'nin fıkha dair kabul ettiği temel bir prensip vardır o da şudur; Kuran ve Sünnet naslarının zahirine sıkı sıkıya tutunarak, diğer usulcülerin hükümlerin konuluşuna sebep olarak gördükleri maslahatların önünde tutmaktır. Bu görüşüyle Davud b. Ali, kıyasın kabul edildiği yaygın usul anlayışından ayrılmış olmakta ve genel anlamda kıyası reddetmektedir. Davud b. Ali'nin sağlığında, mezhebi, Bağdat ve civarında yayılmış, Kuzey Afrika ve Endülüs'te de taraftar bulmuştur.[201]

2.2.1. Zahiri Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi

Zahiri mezhebinin asıl kurucusu Davud b. Ali olmakla birlikte, Zahirilik denince akla gelen bir diğer isim İbn Hazm olmaktadır. İbn Hazm, Endülüs'teki Zahiriliği temsil eden isimdir. Çünkü kaybolmaya yüz tutmuş olan bu mezhebi yazdığı eserlerle, girmiş olduğu ilmi tartışmalarla ve lider kişiliği ile sonraki nesillere taşımıştır.[202] Her ne kadar İbn Hazm'dan önce de Endülüs'te Zahiriliği benimseyen alimler olsa da Zahiriliğin

[199] Öğüt, "Evzâî", s. 546-548.
[200] H.Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIV, s. 93-100.
[201] Nûreddîn Itr, "Dâvûd Ez-Zâhirî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 49-50
[202] Oğuzhan Tan, "Kökeni, Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirilik", **Ankara Üniversitesi lahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, S. 51, s. 138.

sistemleşmesinde büyük bir rol oynadığı için mezhep, Davud b. Ali'den ziyade ona nispetle bilinmektedir.[203]

Zâhirîliği ilk defa Endülüs'e getiren kişi Davud b. Ali'nin öğrencisi Abdullah b. Muhammed b. Kâsım b. Hilal (ö. 272/885)'dir. Zahiri mezhebinin, Endülüs'te yayılmasında katkısı olan bir diğer kişi ise Zahiri mezhebinden olmadığı halde ilmî faaliyetleri neticesinde Zahiriliğin güçlenmesine olanak sağlayan Baki b. Mahled (ö. 276/889)'dir. Ehl-i hadis arasında yer alan ve Endülüs'e getirdiği el-Müsned adlı eseri vasıtasıyla Zahiriliğe Endülüs'te zemin hazırlamasından dolayı İbn Hazm ondan övgüyle bahsetmektedir.[204]

Başlangıçta hadis ilminin çok gelişmediği Endülüs'te Baki b. Mahled ile birlikte hızlı bir ilerleme kaydedilmiş ve Zahiri mezhebi bu hareket içerisinde kendisini göstermiştir. Bundan dolayı Zahiriler ile ehl-i hadis arasında yakın bir ilişki belirgin bir şekilde kendini göstermektedir.[205]

Nassların zahirine bakıp ona göre hüküm veren Zahiri mezhebi, Kuran dışında zengin bir hadis birikimine ihtiyaç duymuştur. Bu zenginlik, Baki b. Mahled'in ilim halkaları sayesinde Zahiri mezhebinin güçlenmesine büyük bir olanak sağlamıştır. Ancak Zahiri mezhebine bakıldığında, diğer mezheplerden farklı olarak ses getirmesinin en büyük sebeplerinden bir tanesi çok taraftar toplamaktan ziyade güçlü taraftarlara sahip olduğu görülmektedir.[206]

Tavâifü'l-Mülûk ve Murâbıtlar döneminde Zahiri mezhebi, İbn Hazm'ın öğrencileri sayesinde, varlığını sürdürmüştür. Ancak Murabıtların sıkı Malikiliği sebebiyle Zahiri âlimler bazen takibata uğramış ve cezalandırılmıştır.[207]

---

[203] H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XX, s. 39-52.
[204] M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", **DİA,** TDV Yayınları, İsatanbul 1991, c. IV, s. 541-542.
[205] Apaydın, "Zâhiriyye", s. 93-100.
[206] Hakkı Dursun Yıldız, "**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi"**, Ed. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüşti Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vehbi Vakkasoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul, c. IV, s. 495.
[207] Apaydın, "Zâhiriyye", s. 93-100.

Muvahhidler döneminde ise genelde Zâhirîlik, özelde ise İbn Hazm'ın görüşleri ilgi odağı haline gelmiştir. Her ne kadar yönetici aile Zâhirîlik için uygun bir ortam sağlamışsa da ekseri ulemâ ve halk, Mâlikî mezhebine mensup olduğundan Zâhirîliğin her zaman devletin resmî himayesinde bulunduğu söylenemez. Yakın zamanda yapılan bir çalışmada bu dönemde Zâhirî veya bu düşünceye sahip kişi sayısının sadece on altı kişi kadar olduğu tesbit edilebilmiştir.

Bazı kaynaklarda, Muvahhidî halifelerinin üçüncüsü olan Ebû Yûsuf el-Mansûr'un Zâhirîliği özel olarak himaye etmekle yetinmediği, başta Mâlikîler'inki olmak üzere füru-i fıkıh kitaplarının yakılmasını, yerine Kur'an ve Sünnet'in esas alınmasını emrettiği kaydedilmektedir. Aslında devlet yöneticilerinin bu şekilde sadece Kitap ve Sünnet'le yetinme anlayışı Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olan İbn Tûmert'e (ö. 524/1130) kadar uzanmaktadır.[208]

2.2.2. Zahirî Mezhebi'nin Müntesipleri

Kaynaklarda Zahiri mezhebinin müntesipleri olarak zikredilen belirli isimler bulunmaktadır. Bu isimler şunlardır;

Abdullah b. Kasım b. Hilâl (ö. 272/885) : Davud ez-zahirî'nin talebesidir. Kaynaklarda Endülüs'e, Zahiri mezhebini getiren ilk kişi olarak zikredilmektedir.[209]

Ebü'l-Hakem Münzir b. Saîd b. Abdillâh el-Küzenî el-Bellûtî (ö. 355/966) : doğuya gidip Zahirî hocalardan ders almış, ardından Endülüs'e dönerek kadılık yapmıştır. Önce Mâride ve daha sonra es-Sugurü'ş-şarkıyye kadılığı yapan Bellûtî, 950 yılında kadılkudat ve Kurtuba'da, Zehrâ Camii imam-hatibi olarak görev yapmıştır. Vefatına kadar süren bu görevleri sırasında adaletli kararları, hak bildiği konularda kimseden çekinmeyen cesur tavırlarıyla ün yapmıştır. Ayrıca etkileyici bir hitabet gücüne sahip olduğu, Endülüs'te ondan daha iyi bir hatip duyulmadığı rivayet edilir. Halife Nâsır-Lidînillâh'ın Bizans elçisini kabulü dolayısıyla düzenlenen bir törende âdet gereği

[208] Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed Ebû Zehre, **"İbn Hazm: hayatuhu ve asruhu - araühu ve fıkhuhu",** Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1954, s. 521.
[209] Apaydın, "Zâhiriyye", **DİA**, s. 93-100.

konuşma yapmak için söze başlayan büyük Arap dilcisi Ebû Ali el-Kalî heyecanlanıp konuşmasını devam ettiremeyince Bellûtî hemen öne çıkıp irticâlen bir konuşma yapmış ve dinleyicilerin takdirini kazanmıştır.

Bellûtî, münazara ve münakaşaya açık, Zâhirî mezhebine temayül gösteren ve mukallit olmayan bir fakihti; ancak kadı olarak bulunduğu mahkemelerde davaları Mâlikî mezhebine göre karara bağlardı. Bilhassa son döneme ait bazı eserlerde onun Mâlikî fakihi olarak zikredilmesi de bundan kaynaklanmış olmalıdır. Bellûtî'nin yazmış olduğu "el-İbâne ʿan hakaiki'd-diyâne", "el-İnbâh ʿale'stinbâtı'l-ahkâm min Kitâbillâh (Ahkâmü'l-Kurʾân)", "en-Nâsih ve'l-mensûh" isimli eserlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.[210]

Ebu'l-Hayr Mes'ûd b. Süleyman b. Müflit (ö. 426/1035) : İbn Hazmın hocalarındandır. Humeydî, eserinde onun Zahiri mezhebine meylettiğini nakletmektedir.[211] İbn Beşküval onun 426 senesinde zilkade'nin 10'unda vefat ettiğini aktarmakla birlikte ilim, edep ve tevazu sahibi olduğunu zikreder. İbn Hayyan'dan nakille Davud'un mezhebinden olduğunu aktarır.[212]

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064) : Sâid el-Endelüsî'ye yazdığı bir mektuba göre Kurtuba'nın doğu kesimindeki Rabaz-ı Minyetü'l-Mugire'de 384 yılı Ramazanının son gününde (7 Kasım 994) doğmuştur.[213] Kaynaklarda Fars asıllı olduğu zikredilmekle birlikte aslen İspanyol olduğu veya annesinin İspanyol olduğu yönünde bilgiler de bulunmaktadır.[214]

İbn Hazm'ın babası Ahmed b. Saîd, Endülüs'ün sayılı zengin ve ileri gelenlerindendir. II. Hakem el-Müstansır'ın (ö. 350/961) ölümü üzerine küçük yaşta tahta geçen II. Hişâm'ın (Müeyyed) (ö. 399/1009) hâcibi ve halifelik yetkilerini kullanan Mansûr lakaplı İbn Ebû Âmir'e ve onun oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'e vezirlik

[210] Orhan Çeker, "Bellûtî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1992, c. V, s. 425.
[211] Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis"**, s. 350, r. 814.
[212] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"**, c. II, s. 617-618, r. 1352.
[213] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. II, s. 417.
[214] Apaydın, "İbn Hazm", s. 39-52.

yapmıştır. Babasının devlet ricâlinden olması sayesinde İbn Hazm, ilk zamanlarda aristokrat ve kültürlü bir çevrede müreffeh bir hayat yaşadıysa da Muzaffer'in ölümünden sonra baş gösteren ve giderek şiddetlenen taht kavgalarının doğurduğu kargaşa ortamı onun ailesinin de sıkıntılı bir dönem yaşamasına yol açtı.[215]

Babasının sarayındaki mürebbiyelerden okuma yazma öğrenen ve Kur'an'ı ezberleyen İbn Hazm[216], Ebû Saîd el-Fetâ el-Ca'ferî'nin Kurtuba Camii'ndeki şiir meclislerine katılmış, Kurtuba'dan ayrılmadan önce fıkıh, hadis ve kelâm dersleri almıştır. İlk hocası Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Ebû Yezîd el-Ezdî'den hadis, kelâm, cedel ve dil öğrenmiş, onun yanında tanıştığı ve dostluk kurduğu Ebû Ali Hüseyin (Ebü'l-Hüseyin) b. Ali el-Fâsî'den istifade etmiştir. Dil hocalarından biri olarak andığı Ebû Ubeyde Hassân b. Mâlik'ten de bu sıralarda okumuş olmalıdır, yaklaşık on dört yaşına gelinceye kadar haremde mürebbiyeler elinde yetişmesinin İbn Hazm'ın karakterine etkisi olmuştur. İbn Hazm başlangıçta edebiyat, tarih, mantık ve kısmen felsefede oldukça iyi bir tahsil görmüştür. Mantık hocası, İbnü'l-Kettânî diye de bilinen Muhammed b. Hasan el-Mezhicî el-Kurtubî el-Kettânî'dir. İbn Hazm'a gelinceye kadar Endülüs'te felsefede İbn Meserre'den, tabii veya riyâzî ilimlerde Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî'den başka isim yapmış kimsenin bilinmediğini belirten İbn Kesîr, İbn Hazm'ın tabip olduğunu ve tıp konusunda kitabı bulunduğunu söylemektedir.[217]

Endülüs'te, Zahiri mezhebinin, ortaya çıkması İbn Hazm sayesinde olmuştur. İbn Hazm Zahiri mezhebinin güçlü bir savunucusu olmuştur. Öyle ki Davud b. Ali'den ziyade Zahirilik İbn Hazm'a nispet edilmektedir.[218] Otuz yaşlarına kadar Maliki mezhebine bağlı olduğu düşünülen İbn Hazm kısa bir müddet Şafiî mezhebini benimsemiş, sonrasında da Zahiri mezhebinin güçlü bir savunucusu olmuştur. İbn Hazm'ın Zahiriliğe yönelmesinde İbn Müflit diye bilinen Zahirî âlimi Mes'ûd b. Süleyman'ın önemli etkisi olduğu söylenmektedir. İbn Hazm birçok talebe yetiştirmiş

[215] Apaydın, "İbn Hazm", s. 58-61.
[216] Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, "**Tavkü'l-hamame fi'l-ülfe ve'l-ullaf",** thk. Muhammed İbrâhim Selim, Kahire, s. 79.
[217] Apaydın, "İbn Hazm", s. 58-61.
[218] Özdemir, "Endülüs**",** s. 225-232.

bunlardan bazısı Endülüs'te kalmış, bazısı da doğuya gidip Zahiri mezhebini yaymıştır. Bu öğrenciler arasında Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Ali b. Saîd el-Abdî ve Ebu Âmir Muhammed b. Sa'dûn el-Abderî sayılabilir.[219]

2.3. ŞAFİİ MEZHEBİ

2.3.1. Şafii Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi

Endülüs'te Maliki mezhebi dışında varlığını sürdüren mezheplerden bir diğeri Şafii mezhebidir. Şafii mezhebinin Endülüs'e nasıl girdiği ile alakalı Kadı İyâz şu hususlar üzerinde durmaktadır. Endülüs dışına ve içine yapılan ilim yolculukları ile birlikte ticari faaliyetler için yapılan seyahatler neticesinde farklı mezhepler Endülüs'e girmiştir. Şafiî mezhebi de bu mezheplerden bir tanesidir.

Şafii mezhebi ile Zahiri mezhebi arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Zahiri mezhebinin doğu ve batıdaki temsilcisi olan Davud ez-Zahirî ile İbn Hazm'ın ikisi de Zahirilikten önce Şafii mezhebini benimsemiştir. Nitekim Zahiri mezhebinin kurucusu Davud ez-Zahiri'ye "Kıyas'ı niçin yok sayıyorsun" diye sorulduğunda cevabı şu olmuştur: "Şafii'nin istihsan'ı yok saydığı delil ile ben de İstihsan'ı yok saydım" demiştir.[220]

Şafiî mezhebinin Endülüs'e ne zaman girdiği ile alakalı Kadı Iyaz, "Tertibü'l-Medarik" adlı eserinde, erken dönemlerde, hicrî 3. asrın ortalarına doğru Endülüs'e girdiğini ifade etmektedir.[221]

2.3.2. Şafii Mezhebi'nin Müntesipleri

Şafii mezhebinin bir oluşum olarak Endülüs'teki varlığını konu edinirken, Maliki mezhebi derecesinde yayılamayan bu mezhebin, mezhepten ziyade mezhep müntesipleri

[219] Apaydın, "Zâhiriyye", **DİA**, s. 93-100.
[220] Apaydın, "Zâhiriyye", s. 93-100.
[221] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. I, s. 66.

ön planda olduğu için Endülüs'te Şafii mezhebini benimseyen âlimler zikredilecektir. Kaynaklarda "Şafii" nisbesiyle anılan yahut "Şafii'nin kavillerine meyletmiştir" ifadelerinin kendisi için kullanıldığı âlimler dikkate alınarak Şafii mezhebi müntesiplerinin Endülüs'teki varlığına dikkat çekilecektir. Kaynaklarda tespit edebildiğimiz isimler şunlardır:

Kasım b. Muhammed b. Seyyâr el-Kurtubî (ö. 276/890): Şafii mezhebini Endülüs'e taşıyan ilk kişidir. Hicrî 3. asrın ortalarında doğuya ilmi seyahatler yapmış, Şafii âlimlerin yanında ders almıştır. Endülüs'e döndüğü zaman kendi hocalarının yaptığı taklit yolunu bırakıp, bulunduğu bölgede eğitim ve öğretim yoluyla, eser telifiyle Şafii mezhebini yayma gayreti içerisine girmiş olup etrafında birçok öğrenci toplamıştır. Emir Muhammed onu kendi himayesine alıp, ona, Vesaik ve Şurut yazma görevini vermiştir.[222]

Seyyâr, daha çok araştırmayı ve istidlal yöntemini tercih etmiş, taklidi terkedip Şafii'nin görüşlerine meyletmiştir.[223] Şafiinin ders halkasındaki öğrenciler olan Ebi İbrahim el-Müzenî ve İbrahim b. Muhammed eş-Şafii'den direk ders almıştır. Şafiinin görüşlerini ele alan ve Şafiinin muhaliflerine reddiye olacak tarzda eser telifinde bulunmuştur. Yazdığı eseri, "el-îzah fi'r-red ale'l-mukallidîn" kitabı, Endülüs'teki Maliki mezhebinin temsilcilerinden Yahya b. İbrahim b. Müzenî, Abdullah b. Halid ve Utbî'ye reddiye olarak yazılmıştır.[224]

Endülüs âlimlerinin birçoğu Kasım b. Muhammed'in kişiliğini ve ilmini övmüştür. Yakın arkadaşı Baki b. Mahled onun ilmi konulardaki yetkinliğini ifade edecek tarzda övgüde bulunmuştur.[225]

---

[222] Angel Gonzalez Palencia, "**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi",** çev. Hüseyin Mûnis, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1955, s. 431

[223] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh"**, c. II, s. 597-598.

[224] Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis",** c. II, s. 524; Ed-Dabbî, "**Buğyetu'l-Mültemis",** c. II, s. 587 r. 1297; 'İyâz, "**el-Medârik",** c. IV, s. 448.

[225] Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad, **"Şezeratü'z-zeheb fî ahbari men zeheb"**, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1089/1679, c. II, s. 170

İbn Abdilberr, bize aktardığı bir rivayette Kasım hakkında, "Rihle yapanlar arasında Kasım'dan daha fakîh birinin Endülüs'e girdiğini görmedik" denildiğini aktarmıştır."[226]

Ebu Muhammed b. Hazm ez-Zahirî "er-Risale" adlı eserinde ondan övgüyle bahsetmiştir. *Sahibu'l-Vesaik* olan Kasım b. Muhammed'in güzel eserler yazdığını ve görüş olarak Şafii'nin mezhebinden olduğunu aktarmaktadır."[227]

Kasım b. Muhammed Şafii mezhebi konusunda yetkin bir konumda olmasına rağmen kendi bölgesinde Şafiî mezhebine göre değil, yaygın olan Maliki mezhebine göre fetva verirdi. Nitekim bu tavır, Şafii mezhebinin Endülüs'te gelişememesine sebep olan amillerden biri olmuştur. Ahmed b. Halid ona: "Sen insanlara benimsemediğin görüşlerle fetva veriyorsun bu sana helal değil" deyince Ahmed bin Halid'e şöyle cevap vermiştir: "Onlar bana bu beldede cereyan eden mezhebin görüşünü soruyorlar, ben de ona göre fetva veriyorum. Eğer onlar bana kendi görüşümü sorsalardı, onlara kendi görüşümü söylerdim."[228]

İbn Ebi Düleym, Maliki tabakatı ile ilgili eserinde Kasım'ın, Malikî mezhebine göre fetva verdiğini aktarmaktadır. Maliki mezhebine muhalif birçok konuda görüş ezberlediği aktarılmaktadır.[229]

Kadı Iyaz, "Tertîbu'l-Medârik" adlı eserinde, İbn Ferhûn, "ed-Dibacu'l Müzheb" adlı eserinde onun hayatını anlatmıştır. Her iki eser, Maliki mezhebi âlimlerinin hayatını ele alan eserlerdir. Söz konusu eserde Şafii mezhebine mensup olan Kasım b. Muhammed'in hayatının esere konu edinmiş olması garib karşılanmıştır. Bundaki amacın, Maliki mezhebine mensup âlimlerin sayısını çok göstermek yahut Maliki

[226] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 597-598.
[227] Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, "**Resailu İbn Hazm el-Endelüsi"**, thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrût 1987, c. II, s. 187.
[228] Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhun, "**ed-Dibacü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb",** thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur, Dârü't-Türas, Kahire 1972, s. 222.
[229] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. IV, s. 447.

mezhebi mensuplarının çokluğunu göstererek Maliki mezhebinin söz konusu beldedeki güçlü konumunu göstermek olduğu şeklinde yorumlanmıştır.[230]

Kasım b. Muhammed b. Seyyar her ne kadar Şafii mezhebine mensup olsa da bir Maliki Müftüsü gibi fetva vermiş olması onun Maliki mezhebi ile sürdürdüğü bir bağ olarak kabul edilebilir. Bu sebeple Malikî tabakat kitaplarında yer edinmiş olması makul görünmektedir.

Yahya b. Abdulaziz, Ebu Zekeriya el-Kurtubî, İbnu'l-Harraz (ö. 295/908): Endülüs'teki Malikî âlimi Muhammed b. Ahmed Utbî (ö. 255/869), Abdullah b. Halid ve diğer Endülüslü âlimlerden ders aldıktan sonra Mısır'a yolculuk yapmıştır. Müzeni, Rebî' b. Süleyman, Muhammed b. Abdulhakem, Yunus b. Abdil'ala ve diğer âlimlerden ilim öğrenmiştir. İnsanlar, "Muhtasaru'l-Müzenî" ve "Risaletu'ş-Şafiî" eserlerini ve bunun dışında Muhammed b. Abdullah b. El-Hakem'in ilmi birikimini ondan dinlemiştir. Fıkıhta Şafiî mezhebinin görüşlerine meyletmiştir. Emir Abdullah zamanında Kurtuba'da Ubeydullah b. Hakem ile birlikte danışılan kimselerden biriydi. İnsanlar Kayrevan'da Utbi'nin "el-Müstahrece" adlı eserini ve diğer hadisleri ondan dinlemişlerdir.[231]

Harun b. Nasr el-Kurtubî, Ebu'l-Hayr (ö. 302/914): 14 sene kadar Baki b. Mahled'in ilim halkasına devam etti ve daha çok ondan rivayette bulundu. Şafii'nin kitaplarına meyletti, onun kavillerini ezberleyip, Şafii fıkhında derinleşti. Düşünme ve tartışma taraftarıydı.[232] Muhammed b. Ömer b. Lübabe'nin onun hakkında: " Bu belde halkından hiç kimse onun bildiklerini bilmez." dediği nakledilmektedir [233]

Osman b. Vekil (ö. ?): Kurtuba ahalisindendir. Osman b. Vekil'in ismi, bazı kaynaklarda Osman b. Sa'd el-Kinanî ile birlikte geçer. Baki b. Mahled'in sohbetinde

---

[230] Tevfik b. Ahmed el-Galbezûri el-İdrisi, **"el-Medresetü'z-Zâhiriyye bi'l-magrib ve'l-Endelüs: neş'etuhâ - a'lâmuhâ - usûluhâ - ve eseruhâ",** thk. brahim b. es-Sadık el-Gammari, Daru İbn Hazm, Riyad 2006, s. 173.

[231] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 182-183, 'İyâz, "**el-Medârik", c.** IV, s. 157.

[232] Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b Kaymaz ez-Zehebî, "**Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiru'l-A'lâm",** thk.Ömer Abdusselâm et-Tedmûrî, Daru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrût 1993, c. XXIII, s. 104.

[233] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 885, r. 1529; Humeydî,"**Cezvetü'l-Muktebis"**, s. 364.

bulunmuş ondan hadis dinlemiştir. Güvenilir bir kimsedir. Şafii mezhebini benimsemiştir.[234]

Osman b. Sa'd el-Kinanî (ö. 320/932): Ceyyan ehlindendir. Harkus olarak tanınır. Künyesi, Eba Said'dir. h. 320 yıllarında vefat etmiştir.[235]

Eslem b. Abdulaziz b. Haşim b. Halid b. Abdullah b. el-Hasan b. Ca'd b. Eslem b. Ebân b. Amr Mevlâ Osmân b. Affân(ö. 319/931) : Baki b. Mahled'den semada bulunmuş uzun bir müddet sohbetinde bulunmuştur. h. 260 senesinde doğuya rihle yapmış, Ebu Yahya el-Müzenî, şafii'nin ashabından er-Rebî' b. Süleyman el-Muradî, Muhammed b. Abdullah b. Abdulhakem ve Yunus b. Abdu'l-a'la ile karşılaşmıştır. Endülüs'te Muhammed b. Abdusselam el-Huşenî ve Kasım b. Muhammed'den hadis öğrenmiştir. Abdurrahman en-Nasır döneminde Endülüs'te Kadı'l-Cemaa görevi yapmıştır. Dabbî onun hakkında kadılık yönünden yüce, raviler yönünden güvenilir ayrıca Şafii mezhebine meyleden bir kimse olduğunu zikretmektedir.[236]

İbn Âmine el-Heccarî (ö. ?): Fıkıh âlimidir. "Ahkamu'l-Kuran" kitabının yazarıdır. Onun hakkında İbn Hazm ez-Zahirî "er-Risale" adlı eserinde şöyle demiştir: "Endülüs'te Ahkamu'l-Kuran alanında yazılan kitap İbn Âmine el-heccarî'nin kitabıdır. İbn Âmine Şafii Mezhebindendir…"[237]

Halef b. Abdullah b. Muharik el-Havlanî: Cezîretu'l-Hadra halkındandır. Hac için yolculuk yapmıştır. Mısır'da İbnu'l-Münzir'den sema yoluyla hadis dinlemiştir. Bulunduğu şehirde müftülük yapmış, fetva veren ve kendisine danışılan bir fakihtir. Ceziretu'l-hadra'daki namaz kıldırma vazifesi kendisine aitti. Kurtuba'da meskûndur. "İlim öğrenmekle çok ilgilenmiş ayrıca bu konuda eser telifinde bulunmuştur. Şafiî bir fakîhtir, bilgili ve ibadet hayatına düşkün biriydi, Arap dilini biliyor, üst seviyede edebiyat bilgisine sahiptir. "El-Alîl ve'l-Katîl fi Ahbari Beni Abbas" adında ciltli kitabı

[234] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 348.
[235] Palencia, "**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi",** s. 433.
[236] Ed-Dabbî, "**Buğyetu'l-Mültemis",** c. I, s. 294-295, r. 573; İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh",** c. II, s. 105.
[237] İbn Hazm, "**Resailu İbn Hazm el-Endelüsi",** s. 179.

var. Baki b. Mahled'in fazileti ile alakalı yazdığı bir eserin 6 cildi bulduğu söylenmektedir.

Abdullah b. Abdurrahman en-Nasır (ö. 399/1008-1009) : İbnu'l-Ebbar'ın *Tekmile* adlı eserinde Şafiî bir fakîh olarak zikredilmektedir.[238]Abdullah, halife ailesinden soylu bir kimse olmasına rağmen âlimlerle vakit geçirir, onlarla oturup kalkardı. Ancak Abdullah, babasının hilafet makamından indirilmesini istemekle ve babasının aleyhinde yapılacak olan bir plana katılmakla itham edilip babası Abdurrahman en-Nasır'ın fermanıyla, yakalattırılıp hapsedilir. 339 senesinde Kurban bayramının ikinci veya üçüncü günü ölüm fermanı gerçekleştirilir.[239] Emir Abdullah gibi şafiî bir fakîh, babasının eliyle öldürülür. Abdullah'ın babası aleyhine yapılan böyle bir plana katılma gerekçesi, Nasır'ın kendisinden sonra hilafet makamına geçmek üzere oğlu Abdullah'ı kâle almayıp oğlu Hakem ile anlaşmasıdır. Bu olayın, Endülüs'te Şafii mezhebine kötü bir etkisi olmuştur. Hakem el-Mustansır dönemine kadar, Şafiî mezhebi, etkinliğini yitirmiştir.[240]

Ebu Ömer Ahmed b. Abdulvehhab b. Yunus b. Sallallah el-Kurtubî (ö. 369/979) : "Fıkıh hafızıdır, ihtilaflara hâkim, zeki bir kimsedir. Fıkhî delilleri bilir, isabetli görüş sahibidir. Şafii mezhebine meylederdi. Kendi zamanındaki hadis şeyhlerinden hadis dinlemiştir. Şafii âlim Ubeyd'in sohbetinde bulunmuş ve onunla birlikte fıkıhta derinleşmişlerdir. Arapçayı da iyi bilmekteydi. Mustansır Billah'a karşı olanlar arasındaydı."[241]

Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemedanî eş-Şuzûnî (ö. 383/993): Şuzûne'lidir. Künyesi Ebu Ömer'dir. Endülüs'te Hadis ilmini öğrenmiş sonra doğuya ilim yolculuğu yapmıştır. "Şafiiyyu'l-Kebir" kitabını 120 bölüm olarak kendi hattıyla yazdığı aktarılmaktadır. Bir nüshası Muntansır'ın olmuştur. Huseyin b. Humeyd'den, el-Ka'nebî'nin, "Muvatta'ını" ve Ebu Ubeyd'in, "El-Emval" kitabını dinlemiştir. Derlenmiş

[238] Ed-Dabbî, "**Buğyetü'l-Mültemis",** r. 932; Humeydî, "**Cezvetü'l-Muktebis"** r. 555.
[239] İbnü'l-Ebbâr**, "et-Tekmile",** c. II, s. 231, r. 643.
[240] Palencia, "**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi",** s. 434.
[241] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 59-60.

veya dağınık haldeki pek çok hadisi yazmıştır. Endülüs'e geldiğinde El-Hakem, onu Kalsane kadılığına getirmiştir. Kardeşini de Şeriş şehrinde namaz kılmakla görevlendirmiştir. Kardeşi iyi bir hatip, iyi bir edip ve güzel yüzlü bir kimsedir."[242]

Abdusselam b. Es-Semh b. Nabil b. Abdullah b. Yahyun el-Hevarî (ö. 307/919): Aslen Moror'ludur. Doğuya ilmî seyahat yapmıştır. Mısır'da Şafiî mezhebinde derinleşmiştir. Kıraat ve tecvid ilmini öğrenip Endülüs'e gelmiştir. Şafii mezhebi hafızı olup Şafii mezhebine göre hüküm verirdi. İyi ve faziletli bir kimseydi. Çokça zikir yapar çokça namaz kılardı. Teheccüd namazı kılar, gece Kuran okurdu. Vefat edene kadar Medinetü'z-Zehra'da iskân etmiştir.[243]

Abdullah b. Muhammed b. Abdulmü'min b. Yahya et-Tücibî, el-Kurtubî (ö. 390/999): İbn Ziyad olarak bilinmektedir. Doğuya iki kere rihle yapmıştır. Her iki yolculuğunda Irak bölgesine gitmiştir. Rivayetlerinde güvenilir bir kimsedir. Ticaretle meşgul olmuştur. Şafii mezhebini benimsemiştir.[244]

Seleme b. Said b. Seleme b Hafs b. Ömer b. Berd el Ensarî (ö. 406/1015): Künyesi Ebu'l-Kasım'dır. İsticce halkındandır. Kurtuba'da oturmuştur, Kilaî'nin kabrinin bulunduğu yerdedir. Künyesi Ebu'l-Kasım'dır. Mağrib hafızı Ebu Amr b. Abdilberr'in hocasıdır. Doğuya yolculuk yapıp haccetmiş 23 sene boyunca orda kalmıştır. Hadis hafızıydı, pek çok hadis ezberlemişti. İlk dönem muhaddislerine benzemekteydi. Çok fazla hadis rivayet etmiş, hadis rivayetine çok önem vermiştir. Hadis rivayet ve zabtında güvenilir bir kimseydi. İbn Ebyad onun Şafii mezhebinden olduğunu söylemiştir.[245]

Nabit b. Müferrec b. Yusuf el-Has'emî el-Belensî (ö. 545/1150) : Şafiî mezhebini benimsemiş biridir. Mısır'da vefat etmiştir.[246]

Ahmed b. Ali b. Ebubekir Atik b İsmail el-Mukri el-Kurtubî (ö. 596/1199): h. 527 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Dımaşk'a gitmiştir. Şafii mezhebindendir.[247]

---

[242] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 942, r. 1634.
[243] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 492, r. 857.
[244] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 423, r. 755.
[245] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. I, s. 224, r. 755.
[246] El-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"**, c. II, s. 645, r. 277.

Feth b. Musa b. Hammad el-Hadravî (ö. ?): Cezîretülhadrâ'da h. 588 yılının Recep ayında doğmuştur. Doğuya yolculuk yapmış ve orada ikamet etmiştir. Çok hadis dinleyip rivayet eden bir muhaddistir. Şafii bir fakîhtir. Ayrıca iyi bir şairdir. Emirleri öven şiirler söylemiş ve onların ikramına mazhar olmuştur. Öğrenmiş olduğu ilimlerle alakalı eserler yazmıştır.[248]

İbnü'l-Münasif el-Kurtubî Muhammed b. İsa b. Muhammed b. Esbağ el-Ezdî (ö. 620/1223): Künyesi Ebu Abdullah'tır. Saygıdeğer bir fakîh, önemli bir kadıdır. Bir süre Belensiye'de kadılık yapmıştır. Daha sonra Mürsiye kadılığına tayin edilmiştir. İbnü'l-Münâsıf'ın kadılık görevi sırasında âdil davrandığı, dönemindeki fikrî kargaşayı eleştirdiği, ictihad taraftarı olduğu, Mâlikî olmasına rağmen Şâfiî mezhebine meylettiği belirtilmektedir.[249]

Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b Ferh b. Ahmed b Muhammed el-Lahmî el-İşbilî (ö. 699/1299): Hadis hafızı olan zahid bir âlimdir. Seleftendir. Fransızlar tarafından 646 senesinde esir edilmiş sonra kurtulup 650'li yıllarda Mısır'a gitmiştir. Orada Şafii mezhebini benimsemiştir. Hadis ilmi ile meşgul olmuştur. Hadis lafızlarını iyi bir şekilde öğrenmiş. Hadis hafızlarını ve ravilerini tanımış, hadisleri özümsemiş ve hadislerin konu başlıklarını belirlemiştir. Bu konuda büyük imamlardan biri olduğu söylenmektedir."[250]

Kaynaklarda Maliki mezhebinden veya başka bir mezhepten olup Şafiinin kavillerine meyleden âlimlerden de bahsedilmektedir. Bu isimleri de aktarmakta fayda vardır. Malikî mezhebinden olup şafii'nin kavillerine meyleden kimseler şunlardır:

Muhammed b. Ömer b. Lübabe el-Kurtubî (ö. 314/926): Başta Maliki mezhebine mensuptur. Fıkhî konularda Utbi ve İbn Müzeyyen'e dayanırdı. Sonra vefatına yakın Şafii mezhebine dönmüştür. İbn Abdilber onun hakkında şöyle

---

[247] İbnü'l-Ebbâr**, "et-Tekmile",** c. I, s. 81, r. 236.
[248] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Said İbn Abdülmelik, "**ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsul ve's-Sıla",** thk. Muhammed b. Şerife, Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Rabat 1984, c. V, s. 533, r. 1025.
[249] İsmail Ceran, "İbnü'l-Münâsıf", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI, s. 153-154.
[250] El-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"**, c. II, s. 528-529, r. 212.

demiştir: ”Fıkhî konularda konuşmayı ve tartışmayı severdi. Ömrünün sonlarına doğru hadislerle amel etmeyi çoğaltmış, Şafiinin yoluna meyletmiştir.”[251]

Ahmed b. Bişr b. Muhammed b. İsmail et-Tücibî el-Kurtubî (ö. 328/939) : Ahmed b. Halid onun hakkında şöyle demiştir. “Maliki mezhebinin usulünü çok iyi ezberlemişti. Muhammed b. İdrîs eş-Şafii’nin kitaplarına ilgi duymuş, Şafiinin görüşlerine meyletmiştir. Kendisinden fetva isteyenlere bazen şöyle dediği vaki olmuştur: Malik’in mezhebine göre böyledir. Benim görüşüme göre ise böyledir.”[252]

Hafizu’l-mağrib b. Ebu Amr ibn Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1073): Zehebî onun bir ilim denizi, Süyûtî de hıfz ve itkân açısından zamanının önde gelen muhaddisi olduğunu söylemektedir. Hadis ve sünnete bağlılığı sebebiyle *eserî* diye nitelendirilmektedir. Öte yandan bazı konularda İmam Mâlik’in görüşünü bırakıp Şâfiî’nin görüşünü benimsemesi, bazı eserlerinde, “Bana göre doğru olan budur”; “Bu, rivayetlerin en doğrusudur”; “Bu doğruya daha yakındır”; “Bu bana daha uygun gelmektedir” gibi ifadeleri sıkça kullanması onun fıkıhta müctehid mertebesine ulaştığını ortaya koymaktadır.[253] Öğrencisi Hafız Hamidî, onun hakkında fıkhî konularda Şafiinin kavillerine meylettiğini aktarmaktadır.”[254]

Ebu Abdullah Muhammed b. Amr İbnu’l-Fehhar el-Kurtubî (ö. 418/1027) : Kadı ‘İyâz onun hakkında önceleri Şafii mezhebine meylettiğini sonra Şafiî mezhebini bıraktığını aktarmaktadır.[255]

Ebu Muhammed b. Hazm (ö. 456) İlk zamanlarda Şafii mezhebindendi. Hatta öyle ki İbn Bessam’ın(v. 542) “ez-Zuheyre veya ez-Zehîra” adlı eserinde Zahiriliği ile bilinmesine rağmen Şafiilikle vasıflandırıldığını görürüz. İbn Bessâm eserinde şu ifadeyi kullanır. “Ben Fakîh Muhammed b. Hazm eş-Şafiî’nin yazısından naklettim…”[256]

---

[251] ‘İyâz, “**el-Medârik”,** c. V, s. 155.
[252] ‘İyâz, “**el-Medârik”,** s.210; İbnü’l-Faradî, **“et-Târîh”,** c. II, s. 44.
[253] Leys Suûd Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî”, **DİA,** İstanbul 1999, c. XIX, s. 269-272.
[254] Humeydî, **Cezvetü’l-Muktebis** c. II, s. 586, r. 874, Ed-Dabbî, **Buğyetu’l-Mültemis,** c. II, s. 660.
[255] ‘İyâz, “**Tertîbu’l-Medârik”,** c. VII, s. 286.
[256] Ebü'l-Hasan Ali b. Bessam el-Endelüs İbn Bessam eş-Şenterini, “**ez-Zahire fî mehasini ehli'l-cezire”,** thk. İhsan Abbas, Dârü's-Sekâfe, Beyrût 1979, c. I, s. 329.

Makkari de onun Şafii mezhebinden olduğunu aktarmakta ancak fakîhlerin onunla, görüşleri hakkında tartışması sonucunda Zahiri mezhebini benimsediğini ifade etmektedir.[257]

Bu isimler dışında kaynaklarda Endülüs'e heyetler aracılığıyla bazı şafiilerin girdiği ifade edilmektedir. Teracim kitaplarında *Yabancılar* başlığı altında bu kişilerden bahsedilmektedir.[258]

Yukarıda ismi geçen Şafiî mezhebini benimseyen yahut Şafii'nin kavillerine meyleden isimlere bakıldığı zaman diğer mezhep müntesiplerine oranla sayının daha fazla olduğu görülmektedir.

Yine kaynaklarda yapılan incelemeler neticesinde, Endülüs'teki Şafii âlimi olarak nitelenenlerden bazılarının Şafii mezhebinden olmamasına rağmen Şafii mezhebine mensup olarak gösterildiği İbn Subkî'nin, "Tabakat*"* adlı eserinde bu durumun söz konusu olduğu ifade edilmektedir.[259] Ancak bu karışıklık aynı şekilde diğer mezhepler için de söz konusudur.

Şafii mezhebi her ne kadar Endülüs'te hâkim konumda olmasa da bu mezhebin müntesipleri, Endülüs'te Müslüman hâkimiyeti son buluncaya kadar varlık göstermiştir.[260]

---

[257] Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, "**Tezkiretü'l-huffaz",** Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1956, c. III, s. 1146; el-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"**, c. II, s.78; İbn Hallikân, "**Vefeyât",** c. III, s. 325 r. 448.

[258] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh"**, c. II, s. 804, r. 1401; İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"** c. II, s. 427.

[259] Galbezuri, **"el-Medresetü'z-Zâhiriyye",** s. 182.

[260] Kübeysi, **"Devrü'l-fukaha"** s. 81.

2.4. HANEFİ MEZHEBİ

2.4.1. Hanefi Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi

Geniş coğrafyalara yayılma imkânı bulan Hanefi mezhebinin Endülüs'te varlık göstermesi ile alakalı görüş farklılıkları bulunmaktadır. Endülüs'te, Hanefi mezhebinin yaygın bir şekilde var olduğu görüşünü savunanlar bulunmakla birlikte, Endülüs'e Hanefi mezhebinin girdiği ancak yaygınlaşmadığı kanaatini taşıyanlar da mevcuttur. Bununla birlikte Hanefi mezhebinin Endülüs'e hiçbir şekilde girmediğini savunanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Lêvî Provençal, Hanefi mezhebinin Endülüs'e hiç girmediğini ısrarlı bir şekilde savunmaktadır.[261]

İlk görüşü savunanlardan birisi Makdisî'dir. Makdisi'ye göre Hanefi mezhebi, Endülüs'te hicri üçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar gelişme göstermiş ve en az Maliki mezhebi kadar yaygın bir konumda olmuştur. Makdisî, görüşünü şu hadiseye dayanarak temellendirmektedir. Makdisî, Mağriblilere, Endülüs'te Hanefi mezhebinin yayılmamasının sebebini sormuş, onlar da Endülüs'te Hanefi mezhebinin Mağrip'ten daha az yaygın olmadığı şeklinde cevap vermişlerdir.[262] Makdisî, Mağriplilerin bu ifadesinden hareketle, Endülüs'te Hanefi mezhebinin yaygın olduğu kanaatine sahip olmuştur. Ancak sonradan Hanefi mezhebi yerine Maliki mezhebinin özel himaye gördüğünü aktarmaktadır.

İkinci görüşü savunan ise Kadı Iyaz'dır. Tertibu'l-Medarik adlı eserinde, Hanefi mezhebinin Kuzey Afrika ve Mağrip tarafından Endülüs ve Fas'a girdiğini ifade ettikten sonra[263] yine aynı eserin bir başka bölümünde Endülüs'e seyyahlar aracılığıyla Şafii, Hanefi, Hanbeli ve Zahiri mezheplerinin girdiğini söylemekte fakat bunların yayılma

[261] Mesud, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış**",** s. 406.
[262] Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, "**Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm"**, Mektebetu Medbûlî, Kahire, s. 237.
[263] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. I, s. 65.

imkanı bulamadığını, zamanla müntesiplerinin vefatıyla bu mezheplerin de yok olduğunu ifade etmektedir.[264]

Kaynaklarda ulaşabildiğimiz Hanefi mezhebi müntesiplerininin sayısına bakıldığında Kadı Iyaz'ın, Hanefi mezhebi mensuplarının sayısının az olduğu yönündeki tespiti, daha isabetli gibi görünmektedir. Hanefi mezhebinin yaygın bir şekilde var olduğunu söyleyen Makdisî veya Hanefi mezhebinin bölgeye hiç girmediğini söyleyen Lêvî Provençal'ın görüşlerinin isabetli olmadığı görülmektedir. Çünkü kaynaklarda Endülüs'te Hanefi mezhebi müntesipleri bulunmakla birlikte mezhep müntesiplerinin sayısı son derece sınırlı görünmektedir.

Hanefî mezhebinin Endülüs coğrafyasına nasıl girdiği ile alakalı farklı görüşler söz konusudur. Birinci görüşe göre Hanefi mezhebi Endülüs'e bazı seyyah, tüccar ve özel elçiler aracılığıyla gelmiştir. Mesela, İbn Beşküval bölgedeki gariplerden bahsederken Ebu Ömer künyeli Abdurrahman b. Muhammed b. Halid b. Mücahid er-Rakkî isimli birinin Endülüs'e geldiğinden bahseder. Hanefi mezhebinden olduğunu, Irak şeyhlerinden ve mezhebinin âlimlerinden birçok rivayet almış olduğunu belirtir.[265]

İkinci görüşe göre ise Hanefi mezhebi Endülüs'e Kuzey Afrika aracılığıyla taşınmıştır. İfrikıyye'ye gelen Hanefiler, buradan Endülüs'e geçmişlerdir. Bu dönemde Kuzey Afrika'da Hanefi mezhebini benimseyen Ağlebiler hâkim durumdaydı. Bundan dolayı hac yolculuğuna giden insanlar burdan geçmek zorundaydılar. Dolayısıyla buranın mezhebi olan Hanefi mezhebinden etkilenmişlerdir.[266]

Kuşkusuz coğrafik şartların mezheplerin tanınmasında rolü olduğu bir gerçektir. Her iki görüşün de Hanefi mezhebinin Endülüs'e taşınmasında etkili olması muhtemel görünmektedir.

---

[264] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. I, s. 27.
[265] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. I, s. 27.
[266] Ali Bardakoğlu, "Hanefi", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. XVI, s. 6.

2.4.2. Hanefi Mezhebi'nin Müntesipleri

Hanefi mezhebine mensup isimleri araştırırken bir noktaya dikkat çekmekte yarar vardır. İlk dönemlerde mezhepler tam teşekkül etmediği için Hanefi mezhebi müntesipleri, tabakat kitaplarında, "Irâkiyyun" ve "Kûfiyyun" veya bunların başına "ehl" ifadesi getirilerek belirtilmektedir. Sonraki eserlerde ise "Hanefî" veya "Hanefîyyu'l-Mezhep" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bunun dışında Hanefi ve Maliki âlimler tarafından nebiz içmenin hükmü tartışılmakta, nebiz içen Hanefi fakîhler sarhoş olmakla itham edilmekle birlikte,[267] nebiz ile ilgili tartışmalarda taraf olan veya nebiz içmekten dolayı tenkit edilen âlimler Hanefileri tespit etmek için önem arz etmektedir.[268] Bizler de araştırmamızı yaparken bu ifadelerden istifade ettik. Kaynaklarda, Hanefi mezhebini benimseyen kimseler olarak ismi geçenler şunlardır:

Zeyd b. Beşîr el-Endelüsî: Kûfelilerin mezhebinde fakîh olduğu ifade edilmektedir. Mağrip kadısı Süleyman b. İmran kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden hadis rivayetinde bulunmasına bakılacak olursa, ilmi manada önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Hanefi fakîhlerden, Ebu Cafer et-Tahavî, onun faziletlerini anlatmış ve ona övgüde bulunmuştur.[269]

Ebu Haşim Muhammed b. el-Fadl b. Ubeydullah b. Kutum el-Kureşî el-Abbasî: Endülüs'e h.422 yılında gelmiştir. Kadı Iyaz'ın eserinde belirttiği gibi Endülüs'e gelen Bağdat'lı bir tüccardır. Doğal olarak Bağdat ehlinin imamı olan Ebu Hanife ve arkadaşlarının mezhebindendir. Akla değer veren, güzel ahlaklı, fesahâtli, faziletli ve güvenilir bir kimsedir.[270]

Ebu Musa İsa b. Muhammed b. Harun b. Attâb en-Nesefî el-Üstaz: Babası Muhammed ile birlikte h. 422 senesinde İşbiliye'ye tüccar olarak gelmiştir. Hanefi mezhebindendir. Ali Ebi Tahir el-Bağdadî el-Mukri'nin yanında Kıraat ilmini öğrenmiş, el-Mukrî'nin yazdığı eserleri, ondan dinlemiştir. Kaynaklarda ravilerin durumlarını en iyi

[267] Tâlibî, **es-Sırâu'l-Lâhûtî,** s. 21-23.
[268] Karadağ, "Endülüs'te Hanefi Mezhebinin Varlığı", s. 861.
[269] Ed-Dabbî, "**Buğyetu'l-Mültemis",** c. I, s. 374, r. 757.
[270] İbn Beşküvâl, "**Es-Sıla",** c. 2, s. 599, r. 1313.

ezbere bilen kimse olarak zikredilmektedir. Adil ve mecruh ravileri ayırt eden, rivayetlerinde güvenilir bir kimse olarak anılmaktadır. Endülüslü İbn Hazrec kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur.[271]

el-Muâfîrî (ö. 221/835-36): A'şâ olarak bilinmektedir. Kurtuba ehlindendir. İmam Malik'in vefat ettiği yıl (179/795) ilim yolculuğuna çıkmıştır. Veki' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne'den ders almıştır. İbn Yunus, Muâfîrî'nin Irak ehlinin mezhebine göre nebiz içtiğini çünkü onun ilminin Irak'tan olduğunu söylemiştir. İbn Yunus'un onun hakkındaki övücü sözlerinden önemli bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.[272]

Ahmed b. İbrahim b. Ferve el-Lahmî el-Faradî (ö. ?): İbnü'l-Faradî onun Kurtuba ehlinden olduğunu ve Irak'a gidip çeşitli hocalardan ders aldığını ifade etmektedir. Lahmî'nin gafil olup, Iraklıların mezhebine göre sert nebiz içmeyi kabul ettiğini zikretmektedir.[273]

Muhammed b. Süleyman el-Mu'âfîrî (ö. 295): Sarakusta'da doğmuş ve yine burada vefat etmiştir. Doğup büyüdüğü yerlerde birçok âlimden ders almıştır. Ders aldığı hocalarından biri de Sahnûn'dur. İbnü'l-Faradî onun Irak'a gittiği yönünde bir görüş olduğunu zikretmektedir. Bulunduğu yerde müftülük yapan Muhammed b. Süleyman'a başka yerlerden ilim gayesiyle seyahat edenler olmuştur. Vaşka kadılığı yapan bu âlim için İbnü'l-Faradî, " (Nebiz) içme konusunda Iraklıların mezhebini benimsemişti." demektedir.[274]

Süheyb b. Menî (ö. 318): Kurtuba'da doğmuş ve bir müddet burada kadılık yapmıştır. Humeydî, ondan bahsederken onun nebiz içtiğini ve Iraklıların görüşüne göre amel ettiğini belirtmiştir. Humeydî'nin anlattığına göre Süheyb, yüzüğüne "Ey bütün gaybları bilen, Süheyb'e yardım et" diye yazdırmıştır. Bir ara Emevîlerin haciplerinden Musa b. Cedîr'in yanında iken nebiz içip kendinden geçmiş, hacip de onun yüzüğünü

[271] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"**, c. II, s. 441, r. 948.
[272] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. II, s. 7.
[273] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh",** c. I, s. 33,34.
[274] İbnü'l-Faradî, "**et-Târîh",** c. 2, s. 23.

çıkartıp altına "Onun ayıplarını ört! Çünkü onda bütün ayıplar var" yazısını nakşettirmiştir. Suheyb durumun farkına varıncaya kadar bu yüzükle mühür basmıştır.[275]

Malikî ve Hanefî tabakat eserlerinde Hanefi olan veya Hanefilerin kimi görüşlerini benimseyen bu isimler dışında Hanefi mi Malikî mi olduğu konusunda ihtilaf olan isimler bulunmaktadır. Bunlardan biri h. 313 yılında vefat eden Muhammed b. Ahmed b. Ebu Abdullah el-Kurtubî/el-Meritî'dir. Hanefî tabakat müelliflerinden Kureşî onun Hanefi olduğunu düşünmekte ve onun Ebu Hanife'nin reyini ezberlemiş olduğunu belirtmektedir. Ayrıca onun, "el-Ahkâm ve Mâ Yecibu ala'l-Hukkâmi İlmuhu" adında bir eser telif ettiğini belirtmektedir.[276] Ancak yine aynı âlimin Maliki tabakat kitaplarında ismi ziredilmekte ve dördüncü tabaka maliki fakîhlerden olduğu belirtilmektedir.[277]

Kaynaklarda bu şekilde farklı tabakat kitaplarında aynı isimlerin anılması bölgedeki mezhebi çeşitliliği netleştirmeyi zorlaştırmaktadır. İki farklı mezhebin tabakat kitaplarında zikri geçen âlim hakkında, muhtemelen tabakat müelliflerinden biri yanılmış olmalıdır. Şayet Kureşî burda yanılmışsa muhtemelen aynı şekilde başka Hanefi isimlerin de Hanefi mezhebinden olmaması ihtimalini doğurmakta, Hanefi mezhebinin bölgede çok kısıtlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Aksine eğer Maliki tabakat müellifleri yanılmışsa bu durumda daha başka Hanefi âlimin ismen Maliki tabakat kitaplarında saklı olduğu gerçeği muhtemel bir durum olacaktır.

---

[275] Humeydî**, "Cezvetü'l-Muktebis"**, s. 184.

[276] Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed Kureşi, "**el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakati'l-Hanefiyye",** thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 13898/1978, c. II, s. 30.

[277] Sa'd, Kasım Ali, **Cemheretu teracimi'l-fukahai'l-Malikiyye: el-halkatü'l-ula ricalü'l-Malikiyye min Kitâbu Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lami mezhebi Malik li'l-Kadi Ebî'l-Fazl İyaz b. Musa el-Yahsubi es-Sebti",** Dârü'l-Buhus li'd-Dirasati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Türas, Dubai 1423/2002, c. II, s. 1024.

2.5. HANBELİ MEZHEBİ

2.5.1. Hanbeli Mezhebi'nin Endülüs'teki Gelişimi

Bazı Hanbeliler Endülüs'e sonradan girmiştir. Endülüs'te Hanbeli mezhebi yaygın bir şekilde görünmemektedir. Muhtemelen bunun sebebi, İmam Ahmed b. Hanbel'in Endülüslüler nezdinde Ebu Hanife kadar meşhur olmamasıdır. Hatta öyle ki Endülüslülerin fıkıh ansiklopedisi konumunda olan İbn Abdilberr'in yazdığı "et-Temhid" ve İbn Hazm'ın *"*el-Muhalla'sında*"* az bir bilgi dışında bir şey bulunmamaktadır. Bir başka sebep olarak da İbn Hanbel'in fakîh olmaktan ziyade muhaddis kimliğiyle tanınıyor olmasıdır.[278]

2.5.2. Hanbeli Mezhebi'nin Müntesipleri

Hanbeli mezhebinden olan isimlere bakacak olursak;

Salim b. Ali b. Sabit b. Ebi Yezid el-Gassanî el-Yemanî: Tacir olan babasıyla birlikte 416 yılında Endülüs'e gelmiştir. Müslümanların seçkinlerindendir. Sünnetin katı bir takipçisidir. Hanbeli mezhebindendir. Kendi beldesindeki ve diğer beldelerdeki hocalardan aldığı zengin bir hadis birikimi vardır. Endülüslü Ebu Muhammed b. Hazrec ondan hadis rivayetinde bulunmuştur.[279]

Abdullah b. el-Hasan b. Abdurrahman b. Şuca el-Mervezî: Faziletli bir kimse olup Hanbeli mezhebindendir. Rivayetlerdeki sanatlara vakıftır. Kûfe ekolüne göre Arapça bilgisine sahiptir. "el-İbtida" adında bu ekole göre nahiv alanında yazılmış eseri vardır. "el-Muğni" adında Hanefi mezhebine göre yazılmış 7 ciltlik muhtasar kitabı bulunmaktadır. Endülüslü Ebu Muhammed b. Hazrec ondan hadis dinlemiş ve h. 424 senesinin Safer ayında ondan icazet almıştır. Ebu Muhammed onun hakkında H. 348 doğumlu olduğunu ifade etmektedir.[280]

---

[278] Galbezuri, **"el-Medresetü'z-Zâhiriyye"** s. 186
[279] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"**, c. I, s. 232, r. 526.
[280] İbn Beşküvâl, "**es-Sıla"**, c. I, s. 297, r. 655.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALİKİ MEZHEBİ DIŞINDAKİ MEZHEBLERİN VARLIKLARINI İZHAR EDEMEME SEBEPLERİ

Mezhep olgusuna bakıldığında bir mezhebin ortaya çıkması için birden çok sebepten kaynaklanabilmektedir.[281] Aynı şekilde bir mezhebin varlığını devam ettirememesinin de birden çok sebebi olabilmektedir. Diğer mezheplerin Endülüs'te zuhur edememesinin bir takım ilmî, sosyal ve siyasî denilebilecek sebepleri bulunmaktadır.[282]

Endülüs'te diğer mezheplerin Maliki mezhebine alternatif olacak şekilde varlıklarını izhar edememeleri ile alakalı kaynaklarda zikredilen bazı hususlar bulunmaktadır. Biz de bu hususlardan hareketle belirli başlıklar altında bu konuyu değerlendireceğiz.

3.1. EMİR VE HALİFELERİN DİĞER MEZHEPLERİ DESTEKLEMEMESİ

Mezheplerin teşekkülünde ve yayılmasında devlet adamlarının desteği ve herhangi bir mezhebi, resmî mezhep statüsüne çıkarıp kabul etmelerinin söz konusu mezhep için yayılma ve daha çok benimsenme adına bir imkân doğurduğu muhakkaktır. Biz de bu başlık altında genel olarak emir ve halifeler ile alakalı yani işin siyaset boyutu

[281] bkz. Ferhat Koca, "Mezhep", TDV Yayınları, İstanbul 2004, c.XXIX, s. 537-542.
[282] Boynukalın, "Evzâî ve Fıkhî Mezhebi", s. 1.

ile alakalı kısmına değinmek istedik. Halifelerin hukukta tek kaynak tercih etmesi, resmi mezhep uygulamasını başlatması ve ilim adamlarına yönelik tutumları ile alakalı durumların hepsini bu başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük.

Resmî mezhep uygulaması ile ilgili akla ilk gelen örnek doğudaki Abbasî Hilafeti'nin başındaki Harun Reşid'in, (ö. 193/809) Ebu Hanife'nin en seçkin talebelerinden biri olan Ebu Yûsuf'u (ö. 182/798) kadılkudat[283] tayin etmesi ve Hanefi mezhebini resmi mezhep olarak kabul etmesidir. Hanefi mezhebinin Irak bölgesinde yayılmasında kuşkusuz Ebu Yusuf'un kadılkudat olarak seçilmesinin ve kadı tayinlerinde Hanefi mezhebinden olan kimseleri atamasının rolü büyüktür.[284]

Endülüs Emevileri Dönemi'nde I. Hişam'ın mezhep olarak Malikî mezhebini tercih etmesi ve kadı atamalarında Malikî alimi Yahya b. Yahya el-Leysi'ye danışması ile birlikte Maliki mezhebinin yıldızı parlamaya başlamıştır. Bunun neticesinde Endülüs'te Maliki mezhebinden önce var olan Evzaî mezhebi yerini yavaş yavaş Maliki mezhebine bırakmıştır.[285]

Halifelerin resmi mezhep olarak tek bir mezhebi tercih etmelerinin bir takım sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden bir tanesi fukahanın desteğini almak istemeleridir. Kuşkusuz Endülüs'te fukahanın toplum nezdinde bir itibarı ve nüfuzu vardır. İlk halifeler tarafından resmi mezhep haline getirilen Maliki mezhebi daha sonraki halifeler tarafından da desteklenmiştir. Başa gelen halifeler, yönetim konusunda fukahanın desteğini almak üzere fukanın toplum üzerindeki nüfuzundan hareketle Maliki mezhebini desteklemiştir. Fukaha'nın toplum içerisindeki temsil gücünden hareketle desteklerini sağlayıp kendi meşruiyetlerini ve icraatlarını topluma kabul ettirmede fukaha gücüne dayanmak istemişlerdir.[286]

Halifelerin tek bir mezhebi desteklemelerinin bir başka sebebi ise hukukî birliği sağlamaktır. Halifelerin kendi yönettikleri bölgelerde hukuk alanında birlik sağlamak

[283] Bkz. Şükrü Özen, "Kâdılkudât", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 77-82.
[284] Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", s. 21-27.
[285] El-Makkarî, "**Nefhu't-Tîb"**, c. II, s. 10,45.
[286] Mesud, "**Endülüs İslâm Hukuk Tarihi",** s. 408.

istemelerine yönelik Makdisi'nin aktardığı bir rivayet bulunmaktadır. Bununla alakalı olarak Makdisî "Hanefi mezhebi, neden Endülüs'te değil de daha ziyade Mağrib'de yayılmıştır?" sorusuna şöyle bir cevap aldığını nakleder: "Bir zamanlar Endülüs'teki Hanefi mezhebinin Mağrib'dekinden aşağı kalır yanı yoktu. Derken bir gün iki kesim sultanın huzurunda münazaraya tutuşur. Sultan, Ebû Hanîfe'nin nereden olduğunu sorar. Kûfe, cevabını alınca bu sefer de İmam-ı Mâlik'in nereden olduğunu sorar. Medine cevabını alınca "Bize hicret yurdunun ilmi yeter" der, akabinde de huzurundan Hanefî mezhebine mensup olanları çıkarır ve "Amelimde iki mezhebin olmasını istemiyorum." der.[287]

Siyasî tarihi boyunca Endülüs'te hep Maliki mezhebi hâkim konumda olmuş, diğer mezhepler çok az bir zaman dışında devlet adamları tarafından destek görmemiştir. Bazen Maliki fukahanın artan nüfuzunu azaltmak için halifeler diğer mezhepleri gelişimleri yönünde desteklemişlerse de bu destek, mezheplerin gelişip yayılmasını sağlayacak derecede olmamıştır. Mesela I. Muhammed, Malikî mezhebine karşı Hanbeli ve Şafii mezheplerini desteklemiştir.[288] Muvahhidler döneminde Zahiri mezhebi, özellikle İbn Hazm'ın görüşleri ilgi odağı haline gelmişse de, bu dönem boyunca, devletin resmî himayesi altında olmamıştır.[289]

Endülüs'te halifenin eliyle, diğer mezheplerin yayılmasına olumsuz anlamda etki eden bir hadise yaşanmıştır. Endülüs Emevileri halifesi III. Abdurrahman'ın oğlu, hanedan alesinden olan Emir Abdullah b. Nasır, ilim sahibi ve fukaha ile arkadaşlık eden, Şafii mezhebine meyilli bir kimsedir. İki kişi ile birlikte babası aleyhine komplo kurmuş olmakla suçlanıp, babası tarafından beraberindeki iki âlim ile birlikte öldürülmüştür.[290] Bu hadisenin Şafii mezhebinin yayılmasına kötü bir tesiri olmuştur. Çünkü Emir Abdullah'ın Şafii mezhebinin yayılmasına yönelik çabaları söz konusuydu. Şayet Emir Abdullah öldürülmeyip babasından sonra başa gelseydi Endüslüs'te mezhebler açısından bir değişim söz konusu olabilirdi.

---

[287] El-Makdisî, "**Ahsenü't-Tekâsîm",** s. 237.
[288] Mesud, "**Endülüs İslâm Hukuk Tarihi",** s. 412.
[289] Apaydın, "Zâhiriyye", s. 93-100.
[290] Palencia, "**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi**", s. 9.

3.2. MALİKİ ÂLİMLERİN DİĞER MEZHEP MENSUPLARINA YÖNELİK KATI TUTUM SERGİLEMELERİ

Endülüs'te Maliki fukaha halk nezdinde, emir ve halifelerin nezdinde belirli bir otoriteye sahiptir. Emir ve halifelerin kendi otoritelerini sağlamlaştırmak adına fukahanın gücünden yararlandıklarını ifade etmiştik. Ancak Maliki fukaha sahip olduğu bu gücü ilim çevrelerinde diğer mezheplere yönelik baskı aracı olarak kullanmıştır. İlmi sahada diğer mezheplerin yayılmasına yönelik tavır almaları, Endülüs bölgesinde diğer mezheplerin yayılmasına engel teşkil etmiştir. Maliki mezhebi müntesipleri Endülüs'te Maliki mezhebi dışında bir mezhebin ortaya çıkmasına ve yayılmasına tahammül etmemişlerdir. Kasım b. Muhammed ve Baki b. Mahled gibi âlimler doğudan dönüp Şafii mezhebi yönündeki görüşlerini aktarmak istediklerinde Maliki fukahânın sert tepkisi ile karşılaşmışlardır.[291]

Maliki fuhanın yanı sıra Maliki mezhebi müntesiplerinin de diğer mezheplerin görüşlerinin yayılmasına yönelik tepkili yaklaşımları olduğu görülmektedir. Makdisi'ye göre Mağrip bölgesinin Endülüs dışındaki yerlerinde Şâfiîliğin ismi bile yok derecesindedir. Endülüs'te ise Şâfiîliğe karşı nefret derecesinde bir tepki olduğunu belirtmektedir. Makdisî'nin bölgeden biriyle arasında geçtiğini belirttiği bir olay bu tepkiyi gözler önüne serer niteliktedir: Belirttiğine göre Makdisî söz konusu şahısla bir hususu müzakere ederken İmam-ı Şâfiî'nin bir görüşüne atıfta bulunur. Bunun üzerine o şahıs "Sus, Şâfiî de kim oluyor?" der ve ekler: "Bak sadece iki tane derya vardır; Ebû Hanîfe, Meşrık ahalisinin deryasıdır, Mâlik ise Mağrib halkının deryasıdır. O ikisini bırakıp da (o deryadan) su alana mı ilgi göstereceğiz?" Makdisî bu olayı aktardıktan sonra "Gördüm ki İmâm Mâlik'in taraftarları Şafiî'ye kızıyorlar." der. Makdisî'ye göre bölge halkının imam Şafiî'ye yönelik böyle bir tutum içerisinde olmasının sebebi onların İmam Şafiî'yi, İmam Malik'ten ders alıp sonra da ona muhalefet eden bir kimse olarak görmelerinden kaynaklandığını belirtmektedir. Ancak söz konusu rivayette bu kızgınlığın sebebi her ne olursa olsun açık olan bir gerçeklik vardır ki o da, Endülüs coğrafyasında

[291] Özdemir, "**Endülüs Müslümanları"**, s. 186.

Maliki mezhebi müntesiplerinin Maliki mezhebi dışındaki bir mezhebin görüşlerinin aktarılmasına müsaade etmedikleri gerçeğidir."[292] Nitekim söz konusu örnekte Şafiî mezhebine yönelik Maliki mezhebi müntesiplerinin olumsuz bir tavır takındığı görülmektedir. Ancak durum sadece Şafii mezhebi ile sınırlı değildir. Endülüs'te güçlü bir şekilde ortaya çıkan Zahiri mezhebi de bundan nasibini almıştır. Murabıtlar döneminde Maliki alimler tarafından Zahirilik bir tehdit olarak algılanmış, Zahirî âlimler, sıkı bir takibata uğramış ve cezalandırılmıştır.[293]

Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin zamanında Maliki fukaha çok yetkin bir konumdadır. Öyle ki hükümdar, Maliki kadıların tesiri altındadır. Bu dönemde Maliki âlimler tarafından diğer mezheplere yönelik çok sert bir tavır ortaya konulmuştur. Örneğin Gazzali'nin "İhya-u Ulumu'd-Din" adlı eseri maliki fakihlerin fetvası gereği Kurtuba Ulu Camii'nde parça parça edilip yaktırılmıştır. Bunu duyan Gazzali çok üzülüp "Allah da onların devletini parça parça etsin" diye beddua etmiştir.[294] Söz konusu bu örnek Maliki ulemanın bir tehdit olarak algıladıkları eserleri dahi yaktırmak suretiyle ortadan kaldırmaya yönelik bir tutum içerisinde olabildiğini göstermektedir. Bu örnek Maliki mezhebinin sadece muhalif görüşleri hedef almadığını bununla birlikte muhalif görüşleri ihtiva eden bir içeriğe sahip olan eserleri de yaktırmak suretiyle ortadan kaldırma yoluna gittiklerini göstermektedir.

3.3. MEZHEBİN YAYILMASINA YÖNELİK FAALİYETTE BULUNMAMA

Bir mezhebin yayılabilmesi için o mezhebi benimsemiş alimlerin mezhebin yayılmasına yönelik faaliyette bulunması önem arzetmektedir. Bununla alakalı tedris faaliyetinde bulunma, eser telif etme, muhalif görüşlere karşı cevap verip bir tavır ortaya koyma, gerekmektedir. Ancak Endülüs coğrafyasındaki diğer mezhepleri benimseyen

[292] El-Makdisî, "**Ahsenü't-Tekâsîm",** s. 236.
[293] Apaydın, "Zâhiriyye", s. 93-100.
[294] Erdoğan Merçil, "Ali B. Yûsuf B. Tâşfîn", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1989, c. II, s. 458-459.

âlimlere bakıldığında onların, böyle bir çaba içerisine girmedikleri görülmektedir. Örneğin Şafii mezhebini benimseyen alimler, fetva ve amel konusunda Maliki mezhebine muhalefet ettikleri konularda kendi görüşlerini aktarmaktan çekinmiş kaza ve fetvada Malikî mezhebine göre hüküm vermişlerdir. Esasında Şafii mezhebinin yayılması yönünde bir çaba sarf eden Kasım b. Muhammed b. Seyyar fetva alanında, Şafii olmasına rağmen Maliki mezhebine göre fetva vermiştir. Kadı Iyaz'a göre Maliki mezhebine muhalif, pek çok konuda kendi mezheb görüşünü ezberlemiş birisidir. Şafii mezhebi konusunda yetkin bir konumda olmasına rağmen kendi bölgesinde Şafiî mezhebine göre değil de, yaygın mezheb olan Maliki mezhebine göre fetva vermesi, Şafii mezhebinin Endülüs'te gelişememesine, yayılamamasına sebep olan amillerden biri olmuştur. Bununla alakalı Ahmed b. Halid, Kasıma: "Sen insanlara benimsemediğin görüşlerle fetva veriyorsun bu sana helal değil" deyince Ahmed bin Halid'e şöyle cevap vermiştir: "Onlar bana bu beldede cereyan eden mezhebin görüşünü soruyorlar, ben de ona göre fetva veriyorum. Eğer onlar bana kendi görüşümü sorsalardı, onlara kendi görüşümü söylerdim."[295]

Fetva makamında olup, Şafiî mezhebini benimseyen Kurtubalı alim, Ahmed b. Bişr et-Tücibî el-Kurtubî, fetva verirken Kasım b. Muhammed b. Seyyar'dan farklı bir tavır sergilemiştir. Kendisinden fetva isteyen kimselere: "İmam Malik'in mezhebine göre şu şekilde ancak bana göre bu şekilde…"[296] diye cevap vermiştir.

Evzâî mezhebinin inkıtaya uğraması ile alakalı kaynakların vermiş olduğu bilgilere bakıldığında mezhebin inkıtaya uğrmasında birden çok faktörün etkili olduğu görülmektedir. Ancak önemli olarak zikredilen hususlardan biri İmam Evzaî'nin öğrencilerinin mezhebi yaymaya yönelik faaliyette bulunmamasıdır.[297] Evzaî mezhebî'nin yerini Maliki mezhebine bırakmasındaki sebeplerden bir diğeri, İmam Evzaî'nin tedris halkalarını bırakıp cihad ve murabıtlık niyetiyle Beyrût'a gitmesidir. Tedris halkalarını daha hayattayken terk eden İmam Evzâî'nin bu hareketi, öğrencilerinin

[295] Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhun, "**ed-Dibacü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb",** thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur, Dârü't-Türas, Kahire 1972, s. 222.
[296] 'İyâz, "**el-Medârik",** c. V, s. 210.
[297] Boynukalın, "Evzâî ve Fıkhî Mezhebi**",** s. 11.

ona ulaşmasını engellemiş, mezhebinin devamlılığını sağlamasına mani olmuştur.[298] Ayrıca Evzaî'nin eserlerinin öğrencileri tarafından aktarılmaması gibi sebeplerin tümü birarada düşünüldüğünde Evzai mezhebinin inkıtaya uğramasının sebepleri anlaşılmış olacaktır. Doğudaki İslam coğrafyasında da devamlılığını sürdüremeyen Evzai mezhebi haliyle Endülüs'te de inkıtaya uğramıştır. Bu mezhebin müntesipleri sonraki dönemlerde bu mezhebin yerini alan diğer mezhepleri benimsemişlerdir.

3.4. MALİKİ MEZHEBİNE MUHALİF BİR TAVIR SERGİLEMEME

Maliki mezhebinin Endülüs'te baskın bir konumda olmasında etkili olan amillerden bir tanesi Maliki fukahadır. Maliki fukahanın diğer mezhep müntesiplerine yönelik katı bir tutum sergilemeleri ve mezhep telifatında bulunup muhalif görüşlere cevap vermeleri Maliki mezhebinin Endülüs'e yerleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Diğer mezhep müntesiplerine, genel olarak bakıldığında Maliki mezhebine karşı muhalif bir tavır içerisine girmedikleri görülmektedir. Buna istisna olarak Kasım b. Muhammed b. Seyyar örnek teşkil etmektedir. Endülüs'te Şafii mezhebini yaymaya yönelik ciddi gayretler içerisine giren Kasım b. Muhammed b. Seyyâr Endülüs'e döndüğü zaman kendi hocalarının yaptığı taklit yolunu bırakır. Bulunduğu bölgede eğitim ve öğretim yoluyla, eser telifiyle Şafii mezhebini yaymak için çabalar. "el-îzah fi'r-red ale'l-mukallidîn" adlı kitabını, Endülüs'teki Maliki mezhebinin temsilcilerinden Yahya b. İbrahim b. Müzenî, Abdullah b. Halid ve Utbî'ye reddiye olarak yazar. Etrafında birçok öğrenci toplanır. Ancak Kasım b. Muhammed b. Seyyar'ın daha sonra Şürût ve Vesaik ilmi ile uğraştığı zikredilmektedir. [299]

Endülüslü diğer alimlere bakıldığında fakîhler her ne kadar Maliki mezhebi dışında bir mezhebi benimsemiş olsalar da kaza ve fetva konularında Maliki mezhebinin dışına çıkmamışlardır. Maliki mezhebi dışında benimsemiş oldukları mezhebin görüşünü

[298] Boynukalın, "Evzai ve Fıkhi mezhebi", s. 1-33
[299] Angel Gonzalez Palencia, "**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi",** çev. Hüseyin Mûnis, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1955, s. 431

aktarmak yerine yaygın olan Maliki mezhebine göre hüküm ve fetva vermişlerdir. Hatta öyle ki Muhammed b. Ömer b. Lübabe, Harun b. Nasr el-Kurtubî eş-Şafiî'yi övmek için şu sözleri söylemiştir: "Bu beldede fıkhî konularda, onun bildiklerini bilen bir başka kimse yoktur."[300] Harun b. Nasr Şafii mezhebini benimseyen biri olduğu için Maliki mezhebinin yanı sıra Şafii mezhebinde de ilmi birikimi olan bir kimsedir. Ancak kaynaklar onun bilgisini Şafii mezhebinin yayılmasına yönelik kullanmadığını, buna karşın Malikin mirasını devam ettirdiğini aktarmaktadır.

3.5. ESER TELİFİNDE BULUNMAMA

Mezhep müntesiplerinin, mezheb görüşünü yaymaya ve mezhep görüşlerini savunmaya yönelik eser telifinde bulunması, mezheb görüşlerinin yayılmasına imkân sağlayan hususlardan biridir. Malikî mezhebinin Endülüs'e taşınmasındaki en önemli rolü üstlenen, Endülüs'ten Medine'ye gidip İmam Malik'ten ders alan öğrencilerdir. Bu öğrenciler, Malik'in eserleriyle birlikte Endülüs'e dönüp İmam Malik'in eserlerini Endülüs'te tanıtmış ve bu eser üzerine şerh ve tahricler yazmışlardır. Maliki mezhebinin Endülüs'te tutunmasında öğrencilerin bu gayretlerinin yanı sıra yazdıkları telif eserlerin rolü büyüktür. Endülüs çevresi özellikle Şebtûn'un etrafında teşekkül etmiş ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile İbn Habîb'in faaliyetleri sayesinde gelişmiştir.[301]

Diğer mezheplerden olan Evzai mezhebine bakıldığında İmam Evzâî'nin talebelerinin, Evzaî'nin mezhebini yaymaya yönelik, eserleri üzerinde şerh ve tahric yazmaya yönelik bir faaliyetleri olmadığı görülmektedir. Evzâî'nin eserlerinin erken dönemlerde yok olması ile birlikte mezhep de yok olmuştur.[302]

Şafii mezhebini benimseyen Kasım b. Muhammed b. Seyyâr, numune örneklerden birini oluşturmaktadır. Endülüs'e döndüğü zaman kendi hocalarının yaptığı taklit yolunu bırakır. Bulunduğu bölgede eğitim ve öğretim yoluyla, eser telifiyle Şafii mezhebini

[300] İbnü'l-Faradî, **"et-Târîh"**, c. II, s. 885.
[301] Kaya, "Maliki Mezhebi", s. 519-520.
[302] Boynukalın, "**Evzâî ve Fıkhî Mezhebi",** s. 11.

yaymak için çabalar. "el-îzah fi'r-red ale'l-mukallidîn" adlı kitabı, Endülüs'teki Maliki mezhebinin temsilcilerinden Yahya b. İbrahim b. Müzenî, Abdullah b. Halid ve Utbî'ye reddiye olarak yazar. Etrafında birçok öğrenci toplanır. Emir Muhammed onu kendi himayesine alıp, ona, Vesaik ve Şurut yazma görevi verir.[303] Muhtemelen Vesâik ve şürût yazmakla görevlendirilmesi Kasım b. Muhammed b. Seyyâr'ı fıkhi çalışmalardan, mezhebini yaymaya yönelik çabalardan alıkoyar. Kasım b. Muhammed b. Seyyar'ın açmış olduğu bu yolda diğer Şafii alim ve kadıların faaliyetleri de aynı oranda olsaydı ve bu faaliyetler süreklilik arzetseydi belki de Şafii mezhebi daha farklı bir konumda olabilirdi.

Zahiri mezhebi'nin Endülüs'te ses getirmesinde etkili olan hususlardan bir tanesi güçlü bir taraftar olan İbn Hazm ve onun bu yoldaki çabaları ve yazdığı eserlerdir. İbn Hazm'ın yazmış olduğu birçok eser bulunmakla birlikte fıkıh alanında yazdığı eserlerin sayısı da az değildir. "el-Muhallâ", "el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm", "en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûli ahkâmi'd-dîn", "Merâtibü'l-icmâʿ", "es-Siyâse", "Mülahhasu (telhîsu) ibtâli'l-kıyâs ve'r-reʾy ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-taʿlîl", "Manzûmetü İbn Hazm fî kavâʿidi usûli'l-fıkhi'z-Zâhirî", "Usûlü'l-fıkh"[304] gibi yazdığı eserler mevcuttur.[305]

Yine aynı şekilde Münzir b. Sa'id el-Bellûtî'nin yazdığı "el-İnbâh ʿalâ istinbâtı'l-ahkâm min Kitâbillâh'ı (Ahkâmü'l-Kurʾân)", "el-İbâne ʿan hakaʾiki usûli'd-diyâne", "en-Nâsih ve'l-mensûh" gibi eserler Zahiri mezhebinin Endülüs'te ses getirmesinde etkili olmuştur.[306]

Endülüs'te diğer mezheplerin telif etmiş olduğu eserlere bakıldığında bunların sınırlı birkaç kişi tarafından yazıldığı anlaşılacaktır. Mezhep müntesipleri genel anlamda yaygın olan Maliki mezhebine karşı bir faaliyet içerisine girmemiş, kendi mezhep görüşlerini savunmak için devamlı bir gayret içerisinde olmamışlardır. Oysaki

[303] Angel Gonzalez Palencia, "**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi",** çev. Hüseyin Mûnis, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1955, s. 431
[304] Apaydın, "İbn Hazm", s. 58-61.
[305] İbn Hazm'ın sadece kaynaklarda geçen 150 kadar eseri olduğu ifade edilmektedir. Biz sadece başlıca fıkıh ilmiyle alakalı kitaplarını listeledik. Eserleri için Bkz: Abdülhalim Üveys, s.111-121; et-Takrîb, neşredenin girişi s. 6-15.
[306] Çeker, "Bellûtî", s. 425.

Endülüs'teki Malikî mezhebine ait telifata bakıldığında Maliki âlimlerin zengin bir eser telif geleneği ortaya koydukları görülecektir. Diğer mezhep müntesiplerinin ortaya koymuş oldukları eserler Maliki mezhebinin telif eserleri yanında sınırlı kalmaktadır.[307]

[307] Bu konu ile alakalı Birinci Bölüm'de geçen Te'lif Eserler başlığına bakılabilir.

SONUÇ

İslam hukuk tarihinde, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra tabiin dönemi ile birlikte Kuran ve sünnete yönelik farklı bakış açılarından dolayı birden çok mezhep ortaya çıkmıştır. Mezhep imamlarının ve talebelerinin gayreti sayesinde varlığını sürdürüp kabul gören mezhepler olmakla birlikte bir müddet varlık gösterip sonra müntesibi kalmayan mezhepler de olmuştur. İslam coğrafyasının geneline bakıldığında devlet tarafından desteklenme, te'lif faaliyetinde bulunma, mezhebi benimseyip yayma faaliyeti gayretinde bulunan talebelere sahip olma gibi farklı sebeplerden ötürü bir bölgede bazen tek mezhep bazen de zaman içerisinde birden çok mezhep benimsenmiş ve hayatiyetini sürdürmüştür. Endülüs coğrafyasında, hukuk alanında kabul gören mezhep ise, Maliki mezhebi olmuştur.

Endülüs'ün İslam'ın ana topraklarından uzakta Batı'da bir yerde olması ve doğudaki İslam dünyası ile yarış içerisinde olması bu coğrafyada apayrı bir ilmî hareketliliğe sebep olmuştur. İlim ve hac ibadeti başta olmak üzere çeşitli maksatlarla Endülüs ve doğudaki İslam coğrafyası arasında yapılan seyahatler, bu coğrafyalar arasındaki ilmi ve kültürel cereyanı sağlamış, mezhebi hareketlilik de bu cereyanın bir parçası olmuştur.

İlmî seyahatler başta olmak üzere daha başka amillerin etkisiyle Endülüs'te farklı fıkhî oluşumlar görülmüştür. Genel olarak İslam dünyasında olduğu gibi, Endülüs'te de farklı mezhepler, kişilerle sınırlı olsa da kendisini göstermiştir. Endülüs tabakat eserlerindeki mezhep müntesiplerine bakıldığı zaman Endülüs'te başka mezhep müntesiplerinin bulunduğu anlaşılacaktır. Endülüs'te Maliki mezhebi dışında en yüksek

temsil gücüne sahip mezhebin Zahiri mezhebi olduğu ancak en çok benimsenen mezhebin, Şafii mezhebi olduğu görülmektedir.

Endülüs'te diğer mezheplerin yayılamamasındaki en önemli amillerden biri, diğer mezhep müntesiplerinin kendi mezheplerini yaymak adına ciddi çalışmalarda bulunmayıp pasif kalmaları, yargı alanında genel kabul gören Maliki mezhebine göre hüküm vermeyi tercih etmeleridir.

İmam Malik'in mezhebi Endülüs'te devlet tarafından resmi mezhep ilan edildiği günden itibaren Endülüslülerce kabul gören mezhep olmuş, hukuki alanda mahkemelerde kadılar tarafından bu mezhebe göre hüküm verilmiş ve alınan kararlar kayıt altına alınmak suretiyle diğer davalara emsal teşkil etmiştir. Bu durum bir telif geleneğine imkân sağlamakla birlikte ortaya çıkan bu telifat ders halkalarını beslemiştir. Bunun yanı sıra, ders halkalarındaki ilmî birikim yargı alanına yansımıştır. Karşılıklı bu etkileşim, Maliki mezhebini bu coğrafyada daha etkili kılmıştır.

Maliki fukaha, Endülüs'te çok önemli bir konumda bulunmakta ve zaman içerisinde siyasi nüfuza müdahale edebilecek yetkinliktedir. Maliki âlimler, Maliki mezhebi dışında başka bir mezhebin görüşlerinin Endülüs'te cereyan etmesine sıcak bakmamışlardır. Emir ve halifeler hukukta birlik sağlamak için genel olarak başka mezheplere iltifat etmeyip tek bir mezhebin şemsiyesi altında hükmetmek istemişlerdir.

Endülüs'te yargı alanında zengin bir telifat geleneğinin oluşması bu bölgenin Maliki mezhebi dışında başka bir mezhebe ihtiyaç duymayacak şekilde sağlam bir hukukî zemine oturduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Cumhur Ersin, **"XI. Yüzyılda Endülüs'te İlmî Hayat",** Doktora Tezi, 2016, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.

AKİŞ, İbrahim Ali, "**et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs",** Dâru Ammar, Amman 1986.

AKPINAR, Cemil, "İcâzet", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI.

ALİ, Muhammed İbrâhîm, "**Istılâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyye",** Dâru'l-Buhûs, Mekke 2000.

ALKAÇ, Tevabil, "**Gırnata Beni Ahmer Devleti, I. Yusuf Dönemi (1333-1354)",** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2014.

APAYDIN, H. Yunus, "İbn Hazm", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XX.

…… "Zâhiriyye", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIV.

ATAR, Fahrettin, "Şürût Ve Sicillât", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. XXXIX.

ATÇEKEN, İbrahim Hakkı, "Tarık b. Ziyad", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. XL.

……. "Tarîf b. Malik", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. XL.

AYKAÇ, Mehmet, "Dabbî, Ahmed b. Yahya", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. VIII.

BAL, Faruk, **Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031),** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2008.

BARDAKOĞLU, Ali, "Hanefi", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. XVI.

……"İbn Rüşd", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XX.

BEKSAÇ, A. Engin, "Endülüs", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. XI.

BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, "**Fütûhu'l-büldân",** Daru Mektebet-i Hilâl, Beyrût 1988,

BOYNUKALIN, Ertuğrul, "Evzai ve Fıkhi Mezhebi", **SÜİFD**, c. XIII, S. 23, 2011.

CÂSİM, Leys Suûd, "İbn Abdülber en-Nemerî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XIX.

CERAN, İsmail, "İbnü'l-Münâsıf", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI.

ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, "El-Müdevvenetü'l-Kübrâ", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI.

……"Şebtûn", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. XXXVIII.

…… "Yahyâ B. Yahyâ El-Leysî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIII.

…… "el-Müdevvenetü'l-Kübra", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI.

ÇEKER, Orhan, "Bellûtî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1992, c. V.

ÇELENK, Sedanur, "**İslami Dönemde Tuleytula Tarihi: Fethinden Mülukü't-Tavaif Dönemine Kadar (93-422/712-1031)",** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İstanbul 2016.

DABBÎ, Ebu Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Umeyre, "**Buğyetu'l-mültemis fi ricâli ehli'l-Endelüs"**, Daru'l-Kitâbi'l-Arâbî, Kahire 1967.

DURMUŞ, İsmail, "Zeyil", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XXXXIV.

EBU ZEHRE, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed, **"İbn Hazm: Hayatuhu ve asruhu - araühu ve fıkhuhu",** Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1954.

EBÜ'L-FAZL, Muhammed Ahmed, "**Dirasat fî tarihi ve hadaretü'l-Endelüs"**, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiiyye, İskenderiye 1996.

EL-ABBÂDÎ, Ahmed Muhtar, "**fî Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endülüsî",** Beyrut 1972.

EL-BEKRÎ, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Endelüsî, **"el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** Daru'l-Garbi'l-İslâmî", 1992, c. II.

EL-GALBEZÛRİ, Tevfik b. Ahmed el-İdrisi, **"el-Medresetü'z-Zâhiriyye bi'l-magrib ve'l-Endelüs: neş'etuhâ - a'lâmuhâ - usûluhâ - ve eseruhâ",** thk. brahim b. es-Sadık el-Gammari, Daru İbn Hazm, Riyad 2006/1427.

EL-HUŞENÎ, Muhammed b. Haris, "**Kudatu Kurtuba",** thk. Julian Ribera, Kahire 1966.

EL-KÜBEYSİ, Halil İbrâhim Kübeysi. Devru'l-Fukaha, **Devrü'l-fukaha fî'l-hayati's-siyasiyye ve'l-ictimaiyye bi'l-Endelüs fî asri'l-imare ve'l-hilafe,** Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 2004/1425.

EL-MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, "**Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm"**, Mektebetu Medbûlî, Kahire.

EL-MAKKARÎ, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, "**Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüs er-ratib",** thk. M. Abdulhamid, Kahire 1949.

EL-UBÛDÎ, Câsim, "Mûsâ b. Nusayr", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI.

EN-NUBAHÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed, "**Târîhu kudâti'l-Endelüs"**, Daru'l-Afaki'l-Cedîde, Beyrut 1983.

ERKOÇOĞLU, Fatih, Fazıl Arslan, "Endülüs'ün 'Sanat Güneşi' Ziryâb (ö.238/852)", **İstem,** y. 7, S.14, 2009.

EŞ-ŞENTERİNİ, Ebü'l-Hasan Ali b. Bessam el-Endelüs İbn Bessam, "**ez-Zahire fî mehasini ehli'l-cezire",** thk. İhsan Abbas, Dârü's-Sekâfe, Beyrût 1979, c. 1.

EZ-ZEHEBÎ, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b Kaymaz, "**Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiru'l-a'lâm",** thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmûrî, Daru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrût 1993/1413, c. 52.

FİERRO, Maribel, "İspanya'da İslam Hukuku Araştırmaları", çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,** S.4, 2004.

GARAUDY, Roger, "**Endülüs'te İslam: Düşüncenin Başkenti Kurtuba",** çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

GEMİ, Ahmet, **"Batıya Açılan İlk Pencere: Ünlü Dilci Ebû Ali el-Kâlî",** Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018.

GÖRGÜN, Tahsin, "İbn Habîb es-Sülemî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XIV.

HAMİDULLAH, Muhammed "Fethu'l-Endülüs fi hilafeti seyyidinâ Osmân", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1978, c. VIII.

HASAN, İbrahim Hasan, **Siyasi-dini-kültürel-sosyal İslam tarihi: Abbasiler'in birinci dönemi (132-232/750-847) Dış ilişkiler-idari müesseseler-iktisadi durum-kültür ve sanat-sosyal durum Abbasilerin ikinci dönemi (232-447/847-1055)Abbasilerde birinci Türk nüfuzu dönemi (232-334/847-946)Emirü'l ümeralar dönemi- Abbasi hilafetinde Büveyhi nüfuzu-**

Bağımsız devletler, (trc. Ahmet Turan Aslan, Hamdi Aktaş, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Yakup Çiçek), Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1985, c. III.

HATİBOĞLU, İbrahim, "Rihle", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. XXXV.

HİLAF, Muhammed Abdülvehhab, **Tarihü'l-kaza fi'l-Endelüs: mine'l-fethi'l-İslami ila nihayeti'l-karni'l-hamis el-hicri el-hadi aşer el-miladi,** el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadis, Kahire 1992/1413.

HİLÂL, Cevdet, "**Kurtuba fi't-tarihi'l-İslâmî",** Dârü'l-Kalem, Kahire 1962.

HİZMETLİ, Mustafa, "**Endülüs'te Hisbe Teşkilatı"** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2002.

HUMEYDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Nasr Futûh (Fettûh) b. Abdullah (ö. 488/1095), "**Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs"**, ed-Daru'l-Mısriyye, Kahire 1966.

IRVING, Thomas b. "İbnü'l-Faradî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI.

ITR, Nûreddîn, "Dâvûd Ez-Zâhirî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. IX.

İBN ABDÜLMELİK, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Said, "**ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsul ve's-Sıla",** thk. Muhammed b. Şerife, Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye (Academie du Royaume du Maroc), Rabat 1984, c. V.

İBN BEŞKÜVÂL, Ebu'l-Kasım Halef b. Abdülmelik, "**es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs",** thk. İzzet el-Attar Hüseyni, Mektebetü'l-Hancî, 1955.

İBN FERHÛN, Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed, "**ed-Dibacü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb",** thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur, Dârü't-Türas, Kahire 1972.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadrami el-Magribi, **"Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber",** Dârü'l-Fikr, Beyrut 1979/1399.

…… , "**Mukaddime,"** hzl. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b Muhammed b. İbrahim b. Ebibekr, **"Vefayatu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman**", thk. İhsan Abbâs, Daru Sadr, Beyrût 1907-1994, c. XII.

İBN HAYR, Ebubekir Muhammed el-Emevî el-İşbîlî, **"Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî"**, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, Daru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrût 1998/1419.

İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri "**Tavkü'l-hamame fi'l-ülfe ve'l-ullaf",** thk. Muhammed İbrâhim Selim, Kahire.

…… , "**Resailu İbn Hazm el-Endelüsi",** thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrût 1987, c. II.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer , "**el-Bidâye ve'n-nihâye",** Beyrût 1996, c. VII.

İBNU'L-EBBÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudâî, "**et-Tekmile li kitâbi's-Sıla",** thk. Abdusselam el-Herras, Daru'l-Fikr, Lübnan 1995.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî **"el-Kamil" fi't-tarih",** thk: Ömer Abdusselam Tüdmiri, Daru'l-kitabi'l-Arabi, Beyrut 1997/1417, c. IV.

İBNÜ'L-FARADÎ, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf (ö. 403/1013), **"Târîhu ulemâi'l-Endelüs",** thk: İzzet el-Attar Hüseyni, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1988.

İBNÜ'L-İMAD, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, **"Şezeratü'z-zeheb fî ahbari men zeheb"**, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1089/1679.

İSA, Muhammed Abdulhamîd, "**Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs"**, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.

KÂDÎ ÎYÂZ, Ebu'l-Fazl b. Mûsâ el-Yahsûbî**, "Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik"**, thk. İbn Tavît et-Tancî, Matbaatu Faddale, el-Mahmûdiyye 1965-1983 C. VIII.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Bakî b. Mahled", **DİA,** TDV Yayınları, İsatanbul 1991, c. IV.

…… "el-Muvatta'", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI.

KARATAŞ, Ali, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfesir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)", **AÜİFD,** Erzurum 2013, S. 40.

KAYA, Eyyüp Said, "Maliki Mezhebi", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. XXVII.

KAYA, Mahmut, "Sâid el-Endelüsî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. XXXV.

KESGİN, Hafsa, "Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı", **SÜİFD**, 2014, c. XVII, S. 30.

..... **“Maliki Fıkıh Geleneğinde Nevazil: Endülüs Örneği”**, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2013.

KILIÇ, Muharrem, “Nübâhî”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 20017, c. XXXIII.

KOCA, Ferhat, “Mezhep”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2004, c. XXIX.

KONTBAY, Hacer, **“Endülüs’te şurut (belgeleme) ilmi”,** YL Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002.

KOYUNCU, Mevlüt, "Velîd I", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIII.

KUREŞİ, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed Kureşi, “**el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakati'l-Hanefiyye”,** thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1978.

KÜBEYSİ, Halil İbrâhim, “**Devrü’l-fukaha fî’l-hayati’s-siyasiyye ve’l-ictimaiyye bi’l-Endelüs fî asri’l-imare ve’l-hilafe”**, Doktora Tezi, Dârü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, 2004/1425.

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsel, “**III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi : (300-350/912-961)”** YL Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1996.

MEHAVİŞ, Halîl Celîl Buheyt, Hâlide Abbâs Nasîf Casim, **“El-Murâbitûn ve eseruhumu’l-hadârî fi bilâdi’l-Endelüs”,** (h. 479-552), Mecelletu’l-Üstâz, 2017, c. 1, S. 220.

MEKKÎ, Mahmûd Ali, “et-Teşyî’ fi’l-Endelüs”, **Mecelletü’l-Ma’hedu’l-Mısrî,** 1954.

MERÇİL, Erdoğan, "Ali B. Yûsuf B. Tâşfîn", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1989, c. II.

MESUD, Muhammed Halid, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış”, çev. Muhammed Tayyib Kılıç, **İstem,** 2019, S. 14.

MUŞİNÎ, Mustafa İbrahim, “**Medresetü’t-tefsîr fi’l-Endelüs”,** Müessesetü’r-Risale, Beyrut 1986.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, “**Tehzibü’l-esma ve’l-lugat”**, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud. Dârü'n-Nefâis, Beyrût 2005/1426, 2.c.

ÖĞÜT, Salim, “Evzaî”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. XI.

ÖZDEMİR Mehmet, “Endülüs”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. XI.

…… “**Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet”,** Ankara 2012.

…… “Hişâm I”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. XVIII.

…… “Huşenî, Muhammed b. Hâris”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. XVIII.

…… “İbnü’l-Ebbâr”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI.

…… “Makkarî, Ahmed b. Muhammed” **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. XXVII.

…… “Müdeccen”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI.

…… “Yûsuf B. Tâşfîn", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. XLIIII.

ÖZEL, Ahmet, "Bâcî", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. IV.

ÖZEN, Şükrü, “Kâdılkudât”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. XXIV.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “İbn Beşküvâl”, **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. XIX.

PALENCİA, Angel Gonzalez, “**Tarihü'l-fikri'l-Endelüsi”,** çev. Hüseyin Mûnis, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1955.

SA’D, Kasım Ali, “**Cemheretu teracimi’l-fukahai’l-Malikiyye: el-halkatü’l-ula ricalü’l-Malikiyye min kitâbu Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lami mezhebi Malik li’l-kadi Ebî’l-Fazl İyaz b. Musa el-Yahsubi es-Sebti”,** Dârü’l-Buhus li’d-Dirasati’l-İslâmiyye ve İhyai’t-Türas, Dubai 2002/1423, 2.c.

SIRMA, İhsan Süreyya, **“Müslümanların Tarihi”,** Beyan Yayınları, İstanbul 2014, c. IV.

ŞENER, Abdulkadir, “İslâmda Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, **AÜİFD,** Ankara 1983**,** c. XXVI.

ŞENTÜRK, Mustafa, “Endülüs Tefsir Kültürü”, **HÜİFD**, 2012, c. 11, S. 21.

ŞEYBAN, Lütfi, “İbnü’l-Faradî’nin Târîhu Ulemâi’l-Endelüs’üne Göre İdarî ve Ticarî hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler”, **SÜİFD,** Sakarya 2006, S. 13.

TAHA, Abdülvahid Zennun, “**Dirasat fî hadareti’l-Endelüs ve târîhiha”**, Dârü’l-Medari’l-İslâmî, Trablus 2004.

TAN, Oğuzhan, “Kökeni, Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirilik”, **Ankara Üniversitesi lahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 51, 2010, s. 137-166.

TOPALOĞLU, Nuri, "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. XVIII.

TOUATİ, Hauari, "**Ortaçağ'da Seyahat",** çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

WATT, Montgomery, Pierre Cachia, "**Endülüs Tarihi"**, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, "Îsâ B. Dînâr", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. XXII.

YILDIZ Rifat, İbnü'l-Kasım'ın Endülüs Maliki Fıkıh Ekolüne Etkisi, **DÜSBD,** Diyarbakır 2016, Y. 8, S.17.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdurrahman I"**, DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. I.

…… "Abdurrahman II", **DİA,** TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. I.

…… "**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi"**, Yay. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüşti Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vehbi Vakkasoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul, 4.c.

YILDIZ, Şevket, "Endülüs Yahudileri Ve İslam Kültür Ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", **İstem,** 2009, y.7, S. 13.

YİĞİT, İsmail, "Nasrîler", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXII.

YÜCEL, Ahmet, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", **DİA,** İstanbul 1998, c. XVIII.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, "**Siyerü a'lâmi'n-nübelâ"**, Daru'l-Hadîs, Kahire 2006, c. XIX.

…… "**Tezkiretü'l-huffaz",** Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1956, 3.c.